

46315
N50

ABBASQULU NƏCƏFZADƏ

229826

**ÇALĞI
ALƏTLƏRİMİZ**

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KITABXANASI

Bakı - 2004

Rəyçi: *Fərahim Sadıqov*
pedaqoji elmlər doktoru,
professor

Redaktor: *Hacı Rafiq Savalan*

Naşir: *Rafiq Babayev*

Abbasqulu Nəcəfzadə, «Çalğı alətlərimiz»,
«Min bir mahnı», Bakı, 2004, 128 səh.

Kitab Şərqi bir sıra ölkələrində istifadə olunan çalğı alətlərimizi dünya xalqlarına tanımaq, habelə sənət adamlarına, xarici qonaqlara hədiyyə vermək üçün nəzərdə tutulub.

ISBN – 9952-29-045-4

© Abbasqulu Nəcəfzadə
«Min bir mahnı»

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğundan bu ərazi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən sayılır. Mütəxəssislərin rəyinə görə hələ 2 milyon il bundan əvvəl qədim insanlar bu ərazilərdə məskunlaşmışlar.

Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi abidələr, eləcə də Gəmiqaya (Naxçıvan) və Qobustandakı qayaüstü rəsmlər xalqımızın qədim mədəniyyətindən xəbər verir.

Qədim insanlar primitiv əmək alətləri ilə bərabər bir sıra çalğı alətləri də düzəldərək maddi və mənəvi tələbatlarını ödəyiblər. Sonralar bəzi alətlər sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdirilmiş, əsrdən-əsrə keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bəziləri isə tarixin keşməkeşli yollarında itib-batmış, unudulmuşdur. Belə alətlərin bir çoxu bərpa olunaraq yenidən müasirlərimiz tərəfindən istifadə

edilir.

Azərbaycan çalğı alətləri bir neçə qrupa bölünür: 1) idiofonlu (yəni, özüsəslənən); 2) aerofonlu (nəfəs); 3) xordofonlu (simli); 4) membranofonlu (zərb) alətlər.

Çalğı alətlərimiz ifaçılıq baxımından iki qismə ayrılır: peşəkar və qeyri-peşəkar alətlər.

Peşəkar alətlər – yaradıcılıq cəhətdən nümunəvi, akademik səslə və geniş diapazonlu olur. Belə alətlərdə nəinki klassik muğamlar, mahnılar, rəqslər, həmçinin dünya bəstəkarlarının iri formalı əsərlərini ifa etmək mümkündür. Peşəkar alətlərin əksəriyyəti ali təhsil ocaqlarında tədris olunur.

Qeyri-peşəkar alətlər isə kiçik diapazonlu, qeyri-akademik səslə olur. Yəni belə alətlər primitiv olduğundan yaradıcılıq cəhətdən nümunəvi sayılmır. Qeyri-peşəkar alətlərə böyük səhnələrdə nadir hallarda rast gəlirik.

Kitab miniatür formada hazırlandığın-

dan alətlər haqda yığcam, lakonik məlumat verilir.

Alətlərin adları latın əlifbası ilə sıralanıb.

Musiqi alətlərimiz haqqında miniatür kitab hazırlamaq ideyası Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından biri, mərhum Xalq şairi Cabir Novruza məxsusdur. 1998-ci ildə, özünün elə bu boyda, nəfis şəkildə buraxılmış miniatür kitabını öz avtoqrafı ilə mənə bağışlayanda dedi ki, tezliklə səndən milli musiqi alətlərimizdən bəhs edən belə bir kitab gözləyirəm. Və hər dəfə görüşəndə soruşurdu ki, nə oldu kitab? Sağlığında ideyasını gerçəkləşdirə bilmədiyim üçün Cabir müəllimin ruhundan üzr istəyirəm. Günahımı yumaq üçün kitabın ilk nüsxəsini ev muzeyinin eksponatlarından birinə çevriləcəyi ümidi ilə eloğlumuz, görkəmli poeziya ustası Cabir Novruzun arxivinə bağışlamışam.

Abbasqulu NƏCƏFZADƏ

AĞIZ (DODAQ) QOPUZU, NEY VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Ağ ney

Ərəbi ney

Türk neyi

Mizmar (qaraney)

Pişe

Pikkolo ney

Qədim türklər nəfəs alətlərini bəzən ağız və ya dodaq qopuzu da adlandıırıblar. Xüsusən türklər ney və ona

qohum alətlərə ağızda səsləndiyindən ağız qopuzu deyiblər. Farslar bu ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra, müxtəlif dövrlərdə fars dili hakim və ədəbi dil olduğundan dilimizə çoxlu fars sözü daxil olmuşdur. Xatırladaq ki, bir sıra mötəbər mənbələrə əsasən farslar indiki İran adlanan əraziyə eramızdan qabaq, 1500 il əvvəl Hindistanın Sind adlı dərəsindən köçüblər.

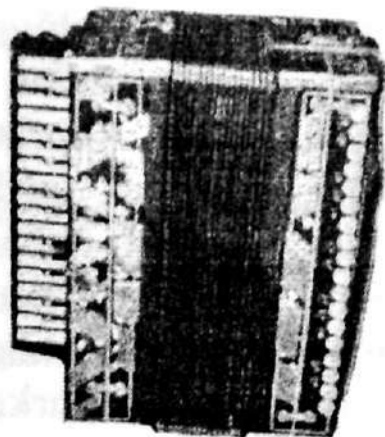
Ney fars mənşəli sözdür, dilimizə qarğı, qamış kimi tərcümə olunur. Türkdilli etnoslar, o cümlədən azəri türkləri neyin ən qədim növünü ağız (dodaq) qopuzu adlandıırıblar.

Ney peşəkar nəfəs alətidir. Onun Daş dövründə yarandığı ehtimal olunur. Ney Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, (XII əsr), İ.Nəsimi (XIV əsr), Həbibî (XV əsr), M.Füzuli (XVI əsr) və b. şairlərin ilham mənbəyi olub.

Ney müasir fleytanın «əcdadı»dır. Alət Azərbaycan Milli Konservatoriyasında bu ildən tədris edilir.

Neyin notları kaman açarında yazılır, diapazonu kiçik oktavanın si bemol səsinə III oktavanın mi bemol səsinə qədərdir və yazıldığından bir oktava zil səslənir.

AZƏRBAYCAN QARMONU

Qarmon tipli alətlərin vətəni qədim Çin sayılsa da, müasir formalı qarmonları alman K.F.L.Buşman 1822-ci ildə icad edib. 1830-cu illərdə diatonik səsdüzümlü qarmonlar Rusiyanın Tula şəhərində istehsal olunub. Təxminən 10-15 il sonra, XIX əsrin I yarısında belə qarmonlar Azərbaycana gətirilib.

1870-ci ildə tulalı dirijor və qarmon ustası N.İ.Beloborodov xromatik səsdüzümlü qarmonlar düzəldib.

Şuşalı Çəkməçi Hüseyin Azərbaycanda qarmonun ilk ifaçılarından sayılır. O, məşhur qarmonçalan Kərbəlayi Lətifin (1876-

1944) atası və müəllimidir.

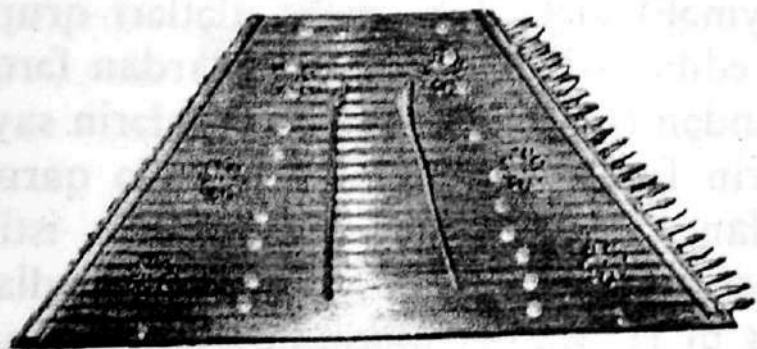
Azərbaycan qarmonu körüklü, dilli (düyməli) alət olub, nəfəs alətləri qrupuna aid edilir. Alət digər qarmonlardan fərqləndiyindən (kökünə, ölçülərinə, tirlərin sayına, əllərin funksiyasına görə) və belə qarmonlardan yalnız Azərbaycanda geniş istifadə edildiyindən Azərbaycan qarmonu adlanıb. Alət in H, yəni si köklüdür, notları kaman açarında yazılır. Azərbaycan qarmonunun diapazonu I oktavanın do səsindən III oktavanın fa səsinə qədərdir.

Azərbaycan qarmonu peşəkar alətdir, ali təhsil ocaqlarında tədris olunur. Bu növ qarmon üçün ilk tədris vəsaitini professor Fərahim Sadıqov 1986-cı ildə hazırlayıb. Son illər Natiq Rəsulov (1952-2000) da qarmon üçün bir sıra tədris vəsaitləri işləyib.

Qarmon sözü yunanca harmon sözündən götürülüb, nizam, əlaqə mənalarını bildirir.

Mir Möhsün Nəvvab Qarabaği (1833-1918) «Vüzuhül-ərqam» əsərində qarmonun təsir qüvvəsindən, dinləyicidə oyatdığı estetik duyumundan yazır.

AZƏRBAYCAN SANTURU (SƏNTUR)

Azərbaycan santuru

İran santuru

Santur zərblə çalınan simli alətdir. Santurdan bir sıra Şərq xalqları geniş istifadə etdiyindən alətin müxtəlif növləri yaranıb: İran santuru, Kəşmir santuru, Türk santuru, Azərbaycan santuru. Bəzən 9 xərəkli santur, 12 xərəkli santur, bəm santur, xromatik santur, diato-

nik santur və s. deyimlərlə də rastlaşırıq.

Növündən asılı olmayaraq santur toxmaq və ya çubuqla səsləndirilir. Santur xordofonlu (simli) alətlər qrupunda zərblə səsləndirilən alətlərdən sayılır.

Alman səyyahı Engelbert Kempfer 1683-cü ilin sonu, 1684-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş, bir sıra çalğı alətlərimiz, o cümlədən santur haqda qiymətli məlumat vermişdir.

Santur və ya səntur sözünün yunanca psalterin sözündən yarandığı ehtimal olunur, dilimizə «səsləndirirəm» mənasında tərcümə edilir. Başqa ehtimala görə latın dilində psalterium-qədimdə çox simli çalğı alətlərinə verilən ümumi ad olub.

Azərbaycan santurunu sənətşünaslıq namizədi Məcnun Kərimov ötən əsrin sonlarında bərpa etmişdir. Tədris olunmasa da santuru peşəkar alət saymaq olar. Azərbaycan santuru xromatik səsdüzümə malik olduğundan digər növlərdən fərqlənir. Alətin diapazonu böyük oktavanın mi səsindən II oktavanın Iya # (diyez) səsinə qədərdir.

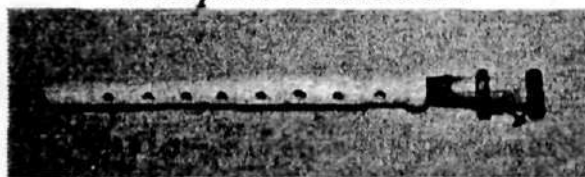
BALABAN

Adi balaban

Klapanlı balaban

Gil balaban

Balaban qamışla səsləndirilən nəfəs alətidir. Onun 4-5 min il əvvəl yarandığı haqda professor Rafiq İmrani məlumat verir. Balaban peşəkar alətdir, uzun illərdir musiqi texnikumlarında, bu ildən isə Azərbaycan Milli Konservatoriyasında tədris olunur. Alət haqda «Balaban məktəbi» adlı ilk dərsləri (Böyük Vətən Müharibəsi illərində) Ü.Hacıbəylinin redak-

təsi ilə S. Abdulsəlimova yazıb. Sonuncu eyni adlı dərsləri isə Nazim Əliyev 2002-ci ildə hazırlayıb.

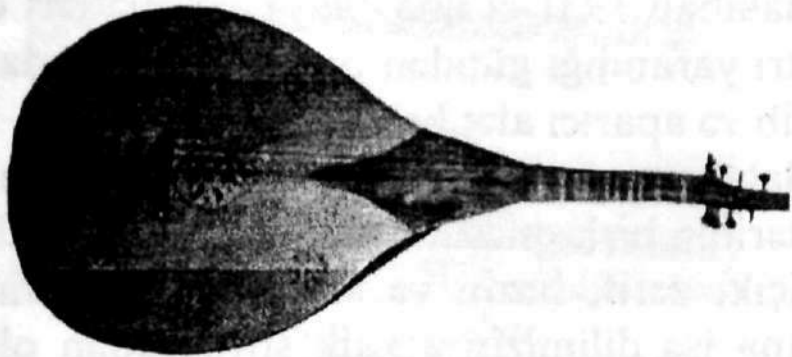
Balaban 1931-ci ildə xalq çalğı alətləri orkestri yarandığı gündən onun tərkibinə daxil edilib və aparıcı alət hesab olunur.

Balaban sözü iki türk «bala» və «ban» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. «Bala» - kiçik, zərif, həzin və s. mənaları bildirir. «Ban» isə dilimizin arxaik sözlərindən olub səs, ün mənalarını bildirir. Nəticə olaraq balabanın mənası «həzin səslə» alət kimi açılır.

Balaban diatonik səsdüzümlüdür, lakin xromatik (diyezli, bemollu) səsləri də ifa etmək mümkündür. Onun kökü in H (si), notları kaman açarında yazılır. Balabanın diapazonu kiçik oktavanın sol səmindən II oktavanın re səsinə qədərdir.

Səslənməsi və ölçüsünə görə balabanın müxtəlif növləri var: aşıq balabanı, orkestr balabanı, pikkolo (cürə) balaban, bəm balaban, tenor balaban, alt balaban və s.

BƏRBƏT (UDİ QƏDİM)

Bərbət mizrabla çalınan simli alətdir. Hər hansı alətin yaranma tarixi nə qədər qədim olursa, o alət haqda müxtəlif rəvayətlər, mübahisəli fikirlər yaranır. XIII əsrdə yaşamış Şərq alimi Mahmud Amuli bərbəti yunan filosofu Fisağorsun (Pifaqor, e.ə. 580-500) icad etməsi haqda rəvayət təqdim edir. Fisağorsun yaşadığı dövrü nəzərə alsaq, bərbətin, daha doğrusu udi qədimin e.ə. VI əsrdə yarandığı bəlli olur.

Ə.Marağalı isə S.Urməvinin «Kitab əl-əd-

var» əsərini təhlil edərkən udun qədim növünü Adəm peyğəmbərin nəvələrindən biri-Lameş Qabil oğlunun icad etdiyini bildirir.

Bərbətin adına Qətran Təbrizinin (1012-1088), Ə.Xaqaninin (1126-1199), N.Gəncəvinin (1141-1209), Ə.Təbrizinin (1325-1390), Məsihinin (1580-1656) və b. şairlərin əsərlərində tez-tez rast gəlirik.

XVI əsr məşhur Təbriz miniatür rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Mirzə Əli «Xosrov Barbədin musiqisini dinlərkən» adlı əsərində bərbəti təsvir edir.

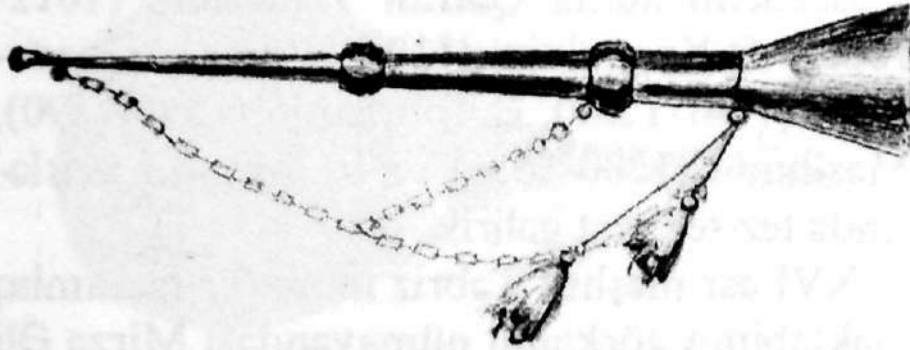
Ə.Bədəlbəyli bərbətin sözaçımını «bər»-sinə, «bət»-ördək kimi təqdim edir, O, hər iki sözün fars kəlməsi olduğunu qeyd edərək bərbəti ördək sinəsi kimi mənalandırır.

Alət XVIII əsrin sonlarından tədricən unudulub. XX əsrin sonunda M.Kərimov bərbəti bərpa edib. Bərbət tədris olunmasa da, onu peşəkar alət saymaq olar.

Qoluna 10 sayda pərdə bağlanan bərbəd xromatik səsdüzümə malikdir.

Bərbətin diapazonu böyük oktavanın mi səsinə III oktavanın mi səsinə qədərdir.

BORU (BURĞU)

Boru unudulmuş qədim nəfəs alətidir. Onun borusu üzərində çalğı dəlikləri və ventil mexanizmi olmadığından, alətdə ardıcıl səsdüzümü ifa etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən boru qeyri-peşəkar alətdir. Lakin alətə ventil mexanizmi tətbiq etməklə, onu peşəkar alətə çevirmək olar.

Qədim yazılı abidəmiz «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında (VII əsr), eləcə də klassik şairlərimiz N.Gəncəvinin (XII əsr), İ. Nəsiminin (XIV əsr), Zəmirinin (XVI əsr) əsərlərində borunun (burğunun) adına tez-tez rast gəlirik.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanı VII əsrdə qə-

lənə alınsa da, burada təsvir edilən boyların bir çoxu III-IV əsrlərlə səsleşir. Hətta bəzi boylar e.ə. yaranıb. Deməli, dastana istinad etsək, borudan e.ə., daha doğrusu Mis (Xalkolit) dövründə Azərbaycanda istifadə edilib.

Azərbaycan ərazisində ən qədim tunc əşyalar e.ə. IV minilliyin II yarısına aiddir. Bu dövrdə balta, oraq, sancaq və s. əşyalarla bərabər tuncdan boru da hazırlanıb.

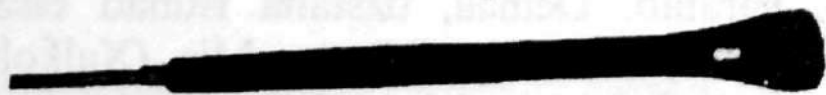
Boru sırf türk alətidir. Bunu alətin sözaçımı da təsdiq edir. Boru türkcə içi boş, silindrik formalı lüləyə deyilir. Boru, burğu müxtəlif cür adlansa da, mahiyyətcə eyni alətlərdir.

Boru simfonik orkestrlərdə istifadə edilən qərb alətləri fanfar və trubanın «əcdadı» sayılır. Yəni bu alətləri boruya istinadən hazırlayıblar. Xatırladaq ki, truba peşəkar alətdir. Bu alətdə ifaçı sol əlin şəhadət, orta və adsız barmaqları ilə, tənzimləyici mexanizm vasitəsilə bütün xromatik səsləri ifa edə bilir. Bu cür üsulla borunu bərpa edib mükəmməl alətə çevirmək olar.

Türk mənbələrində borunu Səlcuq hökmdarı Alp Arslanın icad etməsi haqda rəvayət var.

Borunun rəsmi Seyran Bədəloğluna məxsusdur.

BÜLBAN

Bülban eramızdan əvvəl yaranan, qədimdə bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan-da istifadə edilən, hazırda unudulmuş nəfəs alətidir. Onun haqqında Əfrasiyab Bədəlbəyli məşhur «Musiqi lüğəti» kitabında yığcam məlumat verir.

Bülban istifadə edilmədiyindən qeyri-peşəkar alət sayılır. Alət şəxsi kolleksiyamda qorunur.

Bülbanın səsoyadıcısı, yəni ağızlığı eyni ilə sümsü alətində olduğu kimidir. Lakin sümsüdən fərqli olaraq gövdəsi qamışdan deyil, əsasən ərik ağacından hazırlanır. 280 mm uzunluğunda olan gövdə cürə zurnanı xatırlatsa da, onun borusu heç bir nəfəs alətində rast gəlmədiyimiz xüsusi üsulla hazırlanır. Yəni qıf şəkilli hissə digər nəfəs

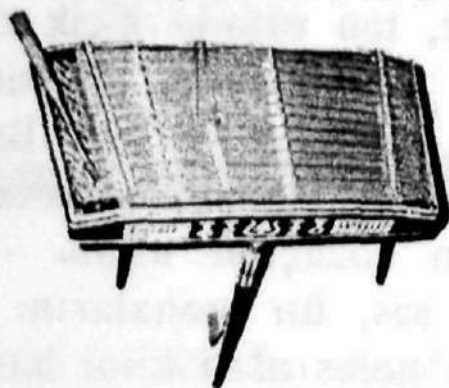
alətlərimizdə açıq olduğu halda, bülbanda qapalı olur, tən ortada kiçik diametrlili (5 mm) hava dəliyi açılır. Bülbanın borusu üzərində 8 çalğı dəliyi var. Bunların 7-si borunun üst tərəfində, 1-i isə arxada yerləşir.

Bülbanın sözaçımı «bül» - bol, çox, «ban» isə səs, ün mənalarını bildirərək, «bol səslili» nəfəs aləti kimi başa düşülür. Başqa ehtimala görə sözün birinci hissəsi bülbül sözündən götürülərək bülban-bülbül səslili alət mənasını bildirir.

Bülbanın diapazonu (özbək mənbələrinə görə) I oktavanın mi bemol səsinə III oktavanın mi bemol səsinə qədərdir. Alətin səsdüzümü diatonikdir. Lakin barmaqları dəliklərin üzərinə yarımçıq qapamaqla xromatik səsləri də ifa etmək mümkündür. Yəni bu üsulla hər səsi yarım ton zilləşdirib və ya bəmləşdirmək olur. Bülban zərif, incə, həzin səsə malikdir. Alətdə əllərin funksiyaları zurna, balaban və tütəkdə olduğu kimidir.

Bülban Azərbaycan ərazisində XV əsrə qədər istifadə edilib, sonralar tədricən unudulub.

CƏNG, SƏVƏNDƏR

Cəng

Səvəndər

Cəng zərblə səsləndirilən simli alətdir. Orta əsrlərdə cəng Azərbaycanda geniş istifadə olunmuş, sonralar tədricən unudulmuşdur. Ş.İ.Xətai (XVI əsr) dövrünün ən məşhur cəngçalanı Sultan Məhəmməd Cəngi olub. Ona Cəngi təxəllüsü çaldığı alətə görə verilib. Alman təbiətşünası, həkim və səyyah E.Kempfer (1651-1716) XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda olar-

kən bir sıra çalğı alətlərimizlə bərabər qutuşəkilli, dördbucaq formasında, çoxlu simləri olan cəng haqda da məlumat verir.

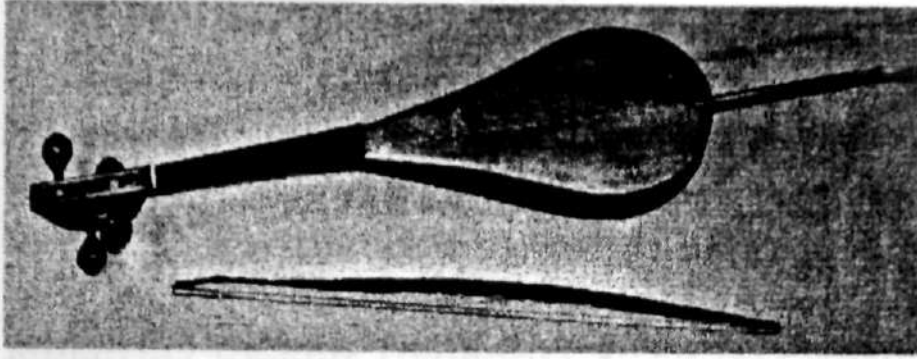
Cəng tipli alətlərdən Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə istifadə olunub. Bunlardan santuru, səvəndəri misal çəkə bilərik. Sandıqca şəklində olan bu alətləri də cəng alətində olduğu kimi ifaçı hər əlində ucu toxmaqşəkilli nazik çubuqları simlərə vurmaqla səsləndirirdilər.

Cəngdən Özbəkistan və Tacikistanda peşəkar alət kimi müasir dövrdə də istifadə edilir. Onun bu ölkələrdə prima, pikkolo, tenor və bas növləri yaradılıb.

Cəng fars sözü olub, dilimizə vuruş, döyüş, dava mənalarında tərcümə edilir. Alət döyəcənlənərək səsləndiyindən ona cəng adı verilib. Yəni ifaçı hər əlində quş lələyi və ya nazik, elastik çubuqları tutub, cəngin çoxsaylı simlərinə zərblə vuraraq səsləndirir.

Özbək mənbələrinə görə cəngin diapazonu kiçik oktavanın sol səsindən III oktavanın sol # (diyez) səsinə qədərdir, notları kaman açarında yazılır.

ÇAĞANƏ

Çağənə yayla (kamanla) səsləndirilən simli alətdir. Çağənə tədris edilməsə də, geniş diapazonludur və peşəkar alət sayıla bilər.

Yaylı (kamanlı), simli alətlərin vətəni ərəb ölkələri hesab edilir. Azərbaycanda ilk yaylı, simli alətlərdən VII-VIII əsrlərdə istifadə edildi ehtimal olunur. Çağənədən isə ən azı XI əsrdə sənətkarlarımız istifadə etmişlər. Klassik şairlərimiz Qətran Təbrizi (XI əsr), İ.Nəsimi (XIV əsr), S.Ə.Şirvani (XIX əsr) dönə-dönə şerlərində çağənəni vəsf ediblər.

Yazılı mənbələrə görə çağənədən sənətkarlarımız XI-XIX əsrlərdə istifadə etmişlər.

Çağənə XIX əsrin sonlarında unudulub,

sıradan çıxmışdır. XIX əsrin I yarısında (1840-1850) məşhur rus rəssamı, tədqiqatçısı Q.Q.Qaqarin (1810-1893) Qafqazda hərbi xidmətdə olarkən bu diyarın bir çox yerlərini gəzmiş, həmçinin Azərbaycanın Şamaxı şəhərində də olmuşdur. Q.Q.Qaqarin burada «Şamaxı rəqqasələri» adlı çox qiymətli sənət əsəri çəkib. Əsər hazırda Sankt-Peterburq şəhərinin Rus Muzeyində qorunur. Tabloda bir sıra çalğı alətlərimizlə yanaşı çağənə də təsvir edilib. Bərpaçı alim M.Kərimovun gərgin zəhməti sayəsində çağənə ötən əsrin sonunda bərpa olunub və onun rəhbərlik etdiyi ansamblda istifadə edilir.

Çağənənin diapazonu köklənməsindən asılıdır. Alətin 4 simi olduğundan, onu həm kamança, həm də skripka (viola) kimi kökləmək olar. Çağənənin qoluna kamança və ud alətlərində olduğu kimi pərdə bağlanmışdır.

Çağənə kamança və ya skripkadan bir oktava bəm səslənir, diapazonu böyük oktavanın fa# (diyez) səsndən II oktavanın fa# səsinə qədərdir.

Musiqişünas alim Radlofa görə çağənə sözü çanaq sözündən yaranmışdır.

ÇAN, ÇƏRƏS, ÇINQIRAQ, NAQUS, ZƏNG, ZINQIROV

Çan

Zəng

Çan, çərəs, çinqıraq, naqus və zinqırov idiofonlu (özüsəslənən) zəng alətinin bir növüdür. N.Gəncəvinin (XII əsr), İ.Nəsiminin şerlərində, «Əhməd Hərami» dastanında (XIII əsr) çan hərbdə istifadə olunan çalğı aləti kimi göstərilir.

Çan dilimizin arxaik sözlərindəndir. Müasir dövrdə daha çox zəng, zinqırov sözləri ilə əvəz olunub.

Çan sözü, fikrimizcə, alət hazırlandıqdan sonra yaranmışdır. Yəni çıxardığı səsin təq-

lidi nəticəsində aləti çan adlandırmışlar. Çan səslənərkən ətrafa «çanq-çanq» səsləri yayılır.

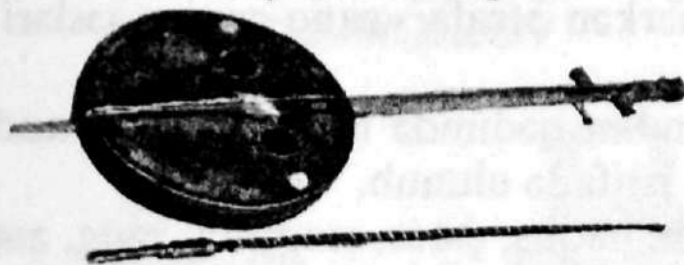
Çandan qədimdə məişətdə, heyvandarlıqda da istifadə olunub.

Çan, naqus, çərəs, çinqıraq, zəng, zinqırov müxtəlif cür adlansalar da, mahiyyətcə eyni alətlərdir. Ə.Xaqani (XII əsr) çanı zəng kimi, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi və M.Füzuli (XVI əsr) isə şerlərində bəzən çanı çərəs və ya zəng kimi təqdim edirlər. Bu alətlər konusvari şəkildə mis və ya bürüncdən hazırlanır. Konusun içərisində səs hasil etmək üçün sağa-sola hərəkət edən metal dilçək asılır. Zəng tipli alətləri silkələməklə səsləndirirlər. Yəni alət silkələndikdə metal dilçək gövdənin divarlarına dəyərək cingiltili səslər çıxarır. Zəng fars sözü «zən»ə istinadən yaranıb, «zən» vurmaq, döymək mənalərini bildirir.

Qəbələdə tapılan zəng e.ə. III əsrə aiddir.

Naqus zənglərin ölçüsünə görə ən irisidir. Alətin səsi güclü olduğu üçün hər hansı mühüm hadisənin başladığını bildirmək üçün səsləndirilirdi.

ÇƏĖANAQ

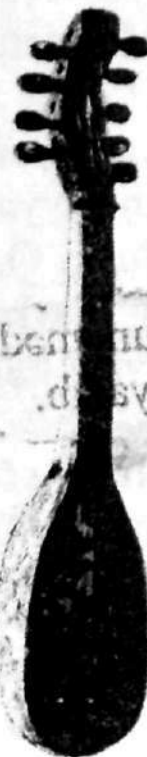
ÇəĖanaq yayla (kamanla) səsləndirilən simli alətdir. Onun adına araşdırmaçı Əlihüseyn Dağlının «Ozan-qaravəlli» adlı əlyazmasında rast gəlirik. ÇəĖanaq C.Cabbarlı adına Dövlət Teatr Muzeyinin musiqi alətləri kolleksiyasında qorunur.

ÇəĖanaq sözü fikrimizcə sağanağa istinadən yaranıb. Sağanaq – qavala, ələyə, xəlbirə və s. keçirilən çənbərə deyilir. ÇəĖanağın çanağı eyni ilə dəfin, qavalın sağanağını xatırladır. Bəlkə də alətin ilk adı elə sağanaq olub, sonralar çəĖanağa çevrilib.

XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin nümayəndəsi Nizaməddin Sultan Məhəmməd «Şahın ovu» əsərində çəĖanağı təsvir edir.

ÇəĖanağın kamançadan fərqlənən səs tembri var. Onu inkişaf etdirməklə peşəkar alətə çevirmək olar.

ÇƏHƏSDƏH, ZÜLFAR

Çəhəsdəh

Zülfar

Çəhəsdəh udabənzər, mizrabla çalınan simli alətdir. Uddan fərqli olaraq çəhəsdəhin qoluna 7-8 pərdə bağlanır. Bu da səslərin daha dəqiq olmasını təmin edir. Çəhəsdəhin 8 simi olmuş və hər 2 simi eyni adlı səslə kökləyirdilər. Yəni alətdə müxtəlif yüksəkli 4 açıq səs ifa edilir.

di. Çox güman ki, bu simlər X4 (xalis kvara) intervalında köklənirdi. Hər cüt sim bir səs hökmündə olmuş. Məsələn, I qoşa sim – do; II qoşa sim – sol; III qoşa sim – re; IV qoşa sim – lya səsləri ilə tənzimlənirdi.

Çəhəsdəhin adına alman səyyahı E.Kempferin xatirələrində rast gəlirik. O, XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda olarkən Səfəvilər dövləti və onun mədəniyyəti haqqında maraqlı xatirələr yazıb.

Fikrimizcə, çəhəsdəh fars sözü «cəhəndə»nin təhrif olunmuş formasıdır. Cəhəndə dilimizə yüngül, yumşaq, elastik mənalarında tərcümə olunur. Bu fikirləri qəbul etsək, çəhəsdəh «yumşaq səsləli alət» kimi başa düşülməlidir.

Çəhəsdəhin miniatür formasını Sumqayıtda yaşayan, ixtisasca mühəndis olan şair-qəzəlxan, həvəskar tarzən İlqar Dağlı hazırlayıb.

XX əsrin sonlarında Qasım Qasımlı çəhəsdəhəbənzər alət düzəldib və onu nədənsə zülfar adlandırıb. Zülfarın diapazonu böyük oktavanın sol səsindən II oktavanın fa səsinə qədərdir. Ondan peşəkar alət kimi istifadə etmək mümkündür.

ÇƏNG (ƏGRİ)

Çəng dırnaqla (barmaqların ucu ilə) səsləndirilən simli alətdir. O, müasir arfanın «əcdadı» sayılır. Çəngdən Azərbaycan ərazisində ən azı 8 min il əvvəl istifadə olunub. Bunu Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində (indiki İran ərazisi) ABŞ arxeoloqları tərəfindən tapılmış (1961-1966) saxsı qab təsdiq edir. Qabın üzərində bir sıra çalğı alətləri ilə yanaşı, çəng ifaçısı da təsvir edilir. Bu saxsı qab e.ə. VI minilliyə aid edilir.

Bərdə şəhəri yaxınlığında, Şatırlar kəndində tapılan keramik qabın üzərində də çəngçalan

qadın təsvir edilir. Mütəxəssislər bu qabın 6 minillik tarixə malik olduğunu bildirirlər.

Klassik şairlərimizdən Qətran Təbrizi (XI əsr), Məhsəti Gəncəvi (o, həm də gözəl çəng çalıb), N.Gəncəvi (XII əsr) və başqaları əsərlərində çəngi vəsf ediblər.

Alman səyyahı E.Kempfer (XVII əsrin sonu) Azərbaycanda 6 simli arfayabənzər çəng aləti ilə rastlaşdığı barədə məlumat verir.

Fikrimizcə, çəng adı alətə səsləndirmə tərzinə görə qoyulub. İfaçı çalğı zamanı hər iki əlinin barmaqlarını çəngəl vəziyyətində tutub simləri dartmaqla, çəngəlləməklə səsləndirir. Lakin alətin ilk yarandığı illər başqa cür adlandırıldığı ehtimal olunur.

Ə.Marağalı (XIV əsr) ikri (bəzi mənbələrdə eqri) adlı çəngəbənzər alətdən söhbət açır. Bəlkə də çəngin qədim adı ikri (əgri) olub. İkri əyri sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Alətin əyilmiş qaməti bu fikirləri doğruldur.

Çəng tədris olunmasa da, onu peşəkar alət saymaq olar. Alətin diapazonu kiçik oktavanın sol səsindən II oktavanın si səsinə qədərdir. M.Kərimov çəngi XX əsrin sonunda bərpa edib. Alətdən əsasən qadınlar istifadə edirlər.

ÇOĞUR

Çoğur mizrabla səsləndirilən simli alətdir. Ondan peşəkar alət kimi istifadə etmək olar.

Çoğur aləti qopuzun xələfi, sazın sələfidir. Yəni çoğur qopuzun son, kamilləşmiş mərhələsi, sazın isə başlanğıcı olan alətdir. Deməli, çoğurdan həm ozanlar, həm də aşıqlar istifadə ediblər.

1524-cü ildə qələmə alınan «Cahana-rayi-Şah İsmayıl Səfəvi» adlı əlyazmada yazılır ki, ozanlar çoğuru çalmaqla ordunu döyüşə ruhlandırirdilər.

Səfəvilər dövlətinin banisi, şair Şah İsmayıl Xətəinin (XVI əsr) «Dəhnamə»sində

də çoğur təsvir edilir.

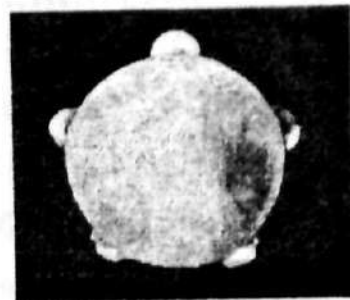
Çoğurun çanağı çuxura bənzəyir, yəni kötüyün içi çuxur kimi ovulur, bu səbəbdən alətə çuxur adı verilib. Başqa ehtimala görə çoğur sözü çağırmaq felindən yaranıb. Çağırmaq – haqqı, Allahı çağırmaq, eləcə də döyüşə çağırış mənalarında işlənilir. Yəni sufilər təkyələrdə çoğurdan istifadə edərək çalardılar. «Ozanlar çıxıb çuxur çalardılar» – belə bir ifadə orta əsrlərdə işlənirdi.

Bərpaçı alim Məcnun Kərimov ötən əsrin sonlarında bir sıra çalğı alətlərimizlə bərabər çoğuru da bərpa edib.

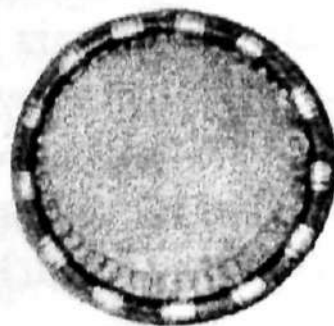
Çoğurun diapazonu kiçik oktavanın si bemol səmindən II oktavanın do səsinə qədərdir.

Çoğurun 6 simi var. Hər cüt sim bir səs hökmündə olur. Yəni çoğurda 3 müxtəlif açıq səs ifa edilir. Alətdə həm aşiq havaları, həm xalq mahnıları, həm də muğamlarımız çox gözəl səslənir. Deməli, çoğurda musiqimizin bütün janrlarını ifa etmək mümkündür.

DAİRƏ, DƏF, DİNQİR, QAVAL, MƏZHƏR (DƏRVIŞ DƏFİ)

Dəf

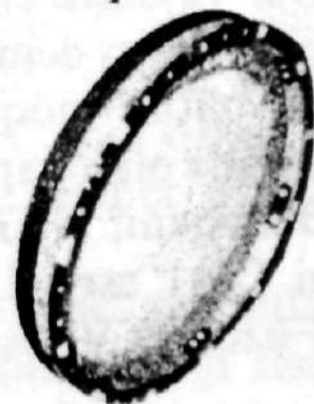
Dairə

Dinqir

Məzhər

Qaval

Dairə, dəf, dıncır, qaval və məzhər (dərviş dəfi) bir üzlü zərb alətləridir. Ə.Hüseyninin verdiyi məlumata görə dəfdən ən azı 8 min il əvvəl Azərbaycanda istifadə edilib. Fikrimizcə, alət 8 min il əvvəl başqa cür, məsələn dıncır adlanıb. Dıncır da qavala, dəfə oxşayan zərb alətidir. Dıncır dilimizin arxaik sözlərindən olan danqırın təhrif olunmuş formasıdır. Danqır-keçəl, daz deməkdir. Bildiyimiz kimi heyvanın dərisini tüklərdən təmizləyərək aşılıyır, «daz», «keçəl» hala saldıqdan sonra dəfəbənzər alətlərin sağanağına tikirdilər. Bu səbəbdən aləti də bəzən dıncır (danqır) adlandırırdılar.

Dəf və dairə ərəb sözləridir. Bu sözlər dilimizdə çevrə deməkdir. Deməli, dəf də dairə kimi bütün nöqtələri mərkəzdən bərabər məsafədə olan qapalı həndəsi fiqurdur.

Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani (XI əsr), İ.Nəsimi, Həbibli (XV əsr), M.Füzuli (XVI əsr) şerlərində dəfi vəsf ediblər.

XVI əsr Təbriz miniatür məktəbinin görkəmli nümayəndələri Nizaməddin Sultan

Məhəmməd, Ağa Mirək, Mir Seyid Əli, Məhəmmədi, Mirzə Əli əsərlərində dəfi təsvir edirlər.

Dəf 1931-ci ildə Ü.Hacıbəyli tərəfindən yaradılan Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib.

1683-1684-cü illərdə Azərbaycanda olan alman E.Kempfer dairə, dəf və qaval haqda məlumat verir, onları müqayisə edir, aralarındakı fərqləri göstərir.

Qavaldan əsasən xanəndələr istifadə edirlər. Yəni qaval Azərbaycanda xanəndəlik sənətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranıb.

Qaval sözü-«qav» (qab) və «al» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. «Qav»- məişətdə istifadə edilən qab və «al» şənlik, yaxud yalançı, aldadıcı mənalarını bildirir. Hər iki söz türk sözləridir. Nəticə olaraq qaval sözü şənlik aləti (qabı) və ya yalançı alət(qab) fikrini bildirir.

Qavalla xanəndə oxuduğu mahnıların, təsniflərin, tarın-kamançanın çaldığı rənglərin, diringilərin, rəqslərin ritmini (vəznini) çalır. Bu alət xanəndəyə həm də ifa zamanı ilham verir, onu təbə gətirir.

Məzhərdən əsasən dərvişlər istifadə etdiyindən onu bəzən dərviş dəfi də adlandırırlar. Dərvişlər məzhərdən mövləvi musiqisində dini ayinlərin icrası zamanı istifadə ediblər. Mövləvi musiqisinin əsasını sufi şairi Cəlaləddin Rumi (1207-1273) XIII əsrdə qoyub və məzhərdən həmin illərdə geniş istifadə olunub.

Məzhər yalnız dini mərasimlərdə istifadə edildiyindən sağanağına heç bir zıncırov, metal halqa, lövhə, cingilti səsler çıxaran hissələr taxılmazdı. Alətin sağanağı da dəfdən fərqli idi və enli hazırlanırdı.

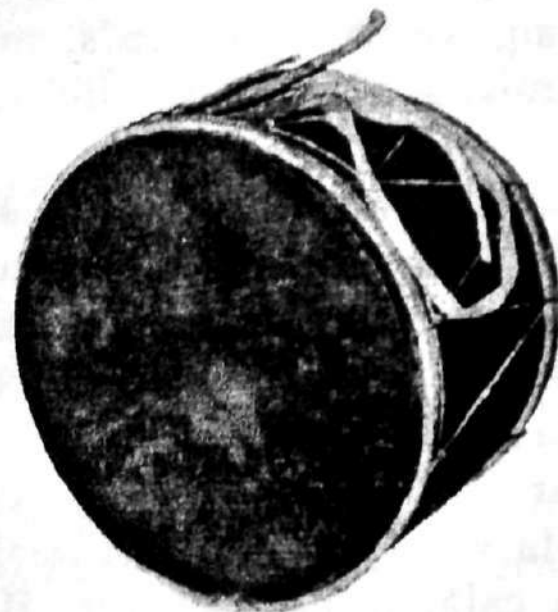
İ.Nəsiminin (XIV əsr) şeirlərində məzhərin adına tez-tez rast gəlirik.

Məzhər ərəbcədən dilimizə «nail olmaq», «yetişmə» mənalarında tərcümə olunur. Sufilər məzhərin müşayiətilə müxtəlif bədən hərəkətilə rəqs edərək sanki arzularına yetişmək istəyiblər.

Məzhər alətinin miniatür formasını İlqar Dağlı hazırlayıb.

Dairə, dəf, dıncır, qaval və məzhər (dərviş dəfi) mahiyyətcə eyni alətlər olsalar da, istifadə qaydalarına görə müxtəlifdirlər.

DAVUL

Davul çubuqlarla səsləndirilən zərb alətidir. Onun adına kültürümüzün zirvəsi olan «Kitabi Dədə Qorqud» (VII əsr) dastanında rast gəlirik. Dastandakı adət-ənənələr, bir sıra tarixi-siyasi hadisələr oğuzların (türklərin) ibtidai dövrü ilə, yəni III-IV əsrlərlə səsleşir. Lakin dastanın bəzi boylarının yaranması eramızdan əvvəlki illərə gedib çıxır. Deməli, davulun e.ə. yarandığı ehtimal olunur. Həmçinin «Dastani Əhməd Hərami» (XIII əsr)

poemasında davulun adına rast gəlirik.

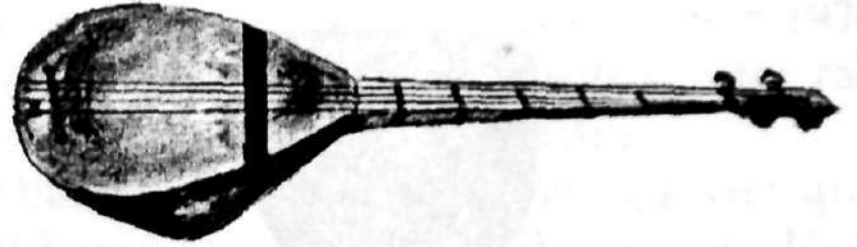
Türk dünyasında davul çox zaman sancaq, bayraq, xütbə, sikkə və s. məfhumlar kimi hakimiyyət simvolu sayılıb, müqəddəs tutulub.

XI əsrdə yaşamış ilk türkoloq alim Kaşkarlı Mahmuda görə davulu ovçular icad ediblər və uzun müddət ovçuluqda istifadə olunub. Bu səbəbdən bir müddət aləti «quş davulu» da adlandırılıblar.

Davullar ölçülərinə görə 3 cür olur: böyük, orta və kiçik (cürə). Müxtəlif ölçülü davulların çalğı üslubu eynidir. Bu alətlər əsasən nar ağacının budağından hazırlanan nazik çubuq və qalın toxmaqla səsləndirilir. İfaçı qalın toxmağı sağ əli ilə davulun ön hissəsindəki dəriyə vuraraq musiqinin güclü vurğusunu ifa edir. Sol əl ilə isə o, nazik çubuqla alətin arxa tərəfindəki dəriyə döyəcəklərlə səsləndirir.

Davul sözünün əsasında «tovul» sözü durur. Tovul öyrətmək, başa salmaq deməkdir. Dilimizdə müasir dövrdə də tovlamaq (öyrətmək, tələ qurmaq, qızışdırmaq) sözündən istifadə edilir.

DONQAR

Donqar mizrabla səsləndirilən simli alətdir. Ondan XIX əsrin I yarısında geniş istifadə olunub. Rus rəssamı Q.Q.Qaqarin Qafqazda hərbi xidmətdə olarkən (1840-1850) Azərbaycanı da gəzmiş və burada bir sıra qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır. O, «Şamaxı rəqqasələri» adlı tablosunda bir sıra çalğı alətlərimizlə yanaşı donqarı da təsvir edir. Bu tablo hazırda Sankt-Peterburq şəhərinin Rus Dövlət Muzeyində qorunur.

Donqar sözü dilimizdə insan və heyvan bədənində olan yöndəmsiz çıxıntıya deyilir. Çox güman ki, alətin çanağında yöndəmsiz çıxıntı olduğuna görə donqar adlanıb.

Təəssüf ki, donqar aləti sonralar unudulub. Lakin donqarı asanlıqla bərpa edib, peşəkar alətə çevirmək olar.

Donqarın rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

DÜMBƏK

Dümbək zərblə çalınan alətdir. Alman alimi və səyyahı Adam Oleari (1603-1671) 1636-cı ilin sonunda Şlezviq-Holşteyn səfirliyinin katibi və sonralar məsləhətçi kimi Azərbaycanın Şamaxı və Ərdəbil şəhərlərində olub, ölkəmizin bir sıra çalğı alətləri haqqında qiymətli məlumatlar toplayıb. Belə alətlərdən biri də dümbəkdir.

A.Olearidən təxminən yarım əsr sonra digər alman səyyahı E.Kempferin də Azərbaycanda (1683-1684) rast gəldiyi 23 çalğı aləti haqqında dəyərli qeydləri var. Bu alətlərin arasında dümbəyin də adı çəkilir.

Sonralar dümbək Azərbaycanın şimal hissəsində tədricən unudulub. 1961-ci ildə məşhur tarzən Əhsən Dadaşov (1924-1976) İrandan dümbək alətini gətirib və onu rəhbərlik etdiyi ansambla daxil edib.

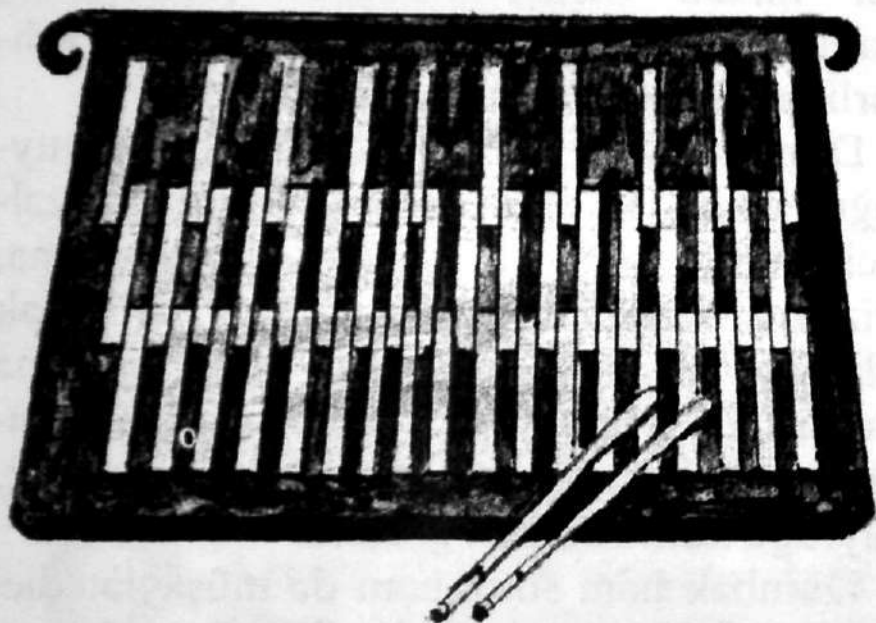
Dümbək fars sözü dümbəyə (qoyun quyruğu) istinadən yaranıb. «Ək» isə sözdüzəldici şəkilçi olub, birləşdiyi sözə kiçiltmə, əzizləmə mənasını verir. Deməli, dümbək dilimizə «kiçik quyruqlu» kimi tərcümə olunur. Doğrudan da, dümbəyin qazançasına birləşən boru şəkilli çıxıntıya fikir versək, quyruğu xatırlatdığını görürük.

Dümbək həm solo, həm də müşayiətedici alətdir. Qədimdə məzhəkəçilər, dərvişlər və rəqqaslar dümbəyin müşayiətilə rəqs etməyi xoşlayırdılar.

Dümbəyin gövdəsi qədimdə bişmiş gildən hazırlanırdı. Sonralar onun gövdəsini ağacdan və misdən də düzəldiblər. Ən yaxşı dümbək tut ağacından hazırlanır.

Dümbəyin qazançasının diametri 280mm, hündürlüyü isə 200mm-dr. Alətin ümumi hündürlüyü isə 420mm-dir. Bu ölçülər dəyişə də bilər.

ƏLVAH SAZI (LÖVHƏLƏR)

Əlvah sazı, yəni lövhələr aləti Əbdülqadir Marağalı tərəfindən icad edilib. Deməli, bu olduqca maraqlı alətdən Azərbaycanda XIV əsrdən istifadə olunub, sonralar tədricən sıradan çıxıb.

Əlvah ərəb sözüdür, dilimizə lövhələr mənasında tərcümə edilir. Saz isə çalğı aləti mənasını bildirir. Deməli, əlvah sazı «lövhlərdən

ibarət çalğı aləti» deməkdir.

Lövhlər aləti ksilofonun «əcdadı» sayılır.

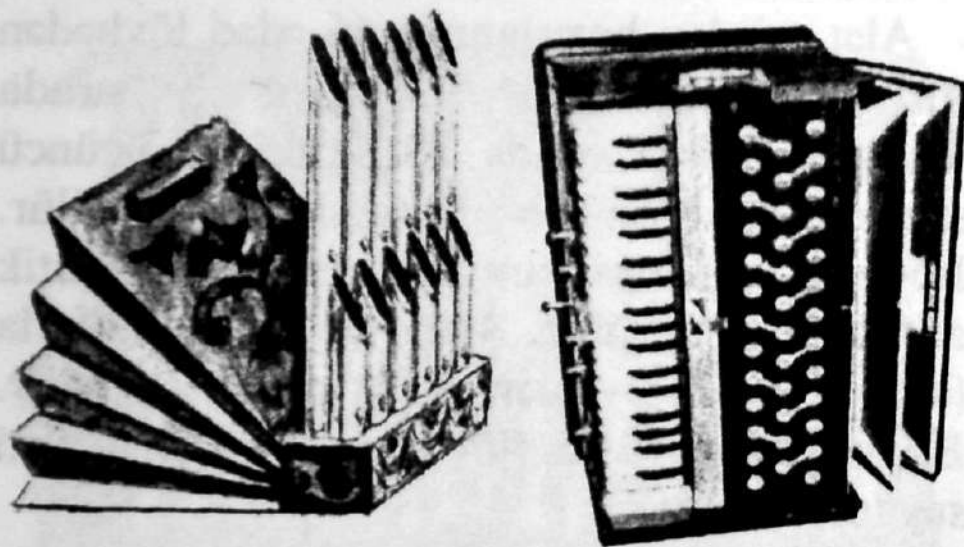
Alət misdən hazırlanmış 46 ədəd lövhədən (tircikdən) ibarətdir. Lövhələr 3 sırada düzülür: birinci sırada 10, ikinci və üçüncü sıraların hər birində isə 18 ədəd lövhə düzülür. Lövhələrin hərəsi bir səs verir və xromatik ardıcılıqla düzülür. İfaçı kiçik çubuqlarla (ağac çəkiclə) lövhələri döyəcləyib səsləndirir. Bu səbəbdən əlvah (lövhlər) sazı zərb aləti sayılır.

Lövhlər alətini asanlıqla bərpa etmək olar və ondan peşəkar alət kimi istifadə etmək mümkündür. Lövhələr aləti (əlvah sazı) bərpa olunarkən mütləq Şərqi səs düzümünü nəzərə almaq lazımdır. Çünki Ə.Marağalının yaşadığı, alətin yarandığı dövrdə (XIV əsr) ardıcıl 2 səsin arasındakı interval bəzən yarım tondan kiçik olub.

Əlvah sazının orijinal rəsminə Murad Bardaqçının «Marağalı Əbdülqadir» kitabında rast gəlirik.

Əlvah sazının rəsmi Seyran Bədəloğluna məxsusdur.

ƏRĞAN, HARMON

Ərğan

Harmon

Ərğan düyməli, körüklü nəfəs alətidir. Onu miladdan 300 il əvvəl yunan mexaniki Ktezibey icad edib. Qədimdə ərğandan bir sıra xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar da geniş istifadə ediblər. Ərğanın adına XI əsrdə yaşayan Qətran Təbrizinin «Divan»ında rast gəlirik. Ə.Xaqani (XII əsr) də şerlərində ərğandan bəhs edir. Deməli, Q.Təbrizi və Ə.Xaqaninin yaşadığı dövrləri nəzərə alsaq, ərğandan XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda geniş istifadə olunub.

Ərğan özündə tulum, musiqar və cibçiq alət-

lərinin elementlərini birləşdirir: tulumun körüyü, musiqarın boruları və cibçiqin səsləndirilmə üsulları ərğana tətbiq edilib.

Ərğan müasir orqanın «əcdadı» hesab edilir.

S.Abdullayevanın verdiyi məlumata görə ərğanın ərəb mexanikləri tərəfindən hazırlanan pnevmatik və hidravlik növləri olub. Təəssüf ki, ərğan da bir sıra çalğı alətlərimiz kimi sıradan çıxıb.

Ərğan, eləcə də orqan sözləri yunan və latıncadan dilimizə alət mənasında tərcümə edilir.

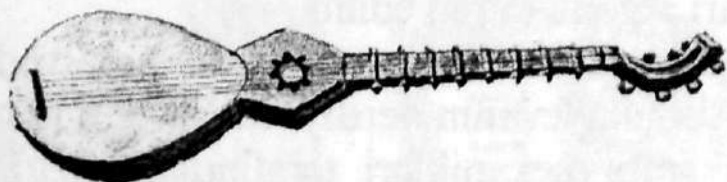
Ərğan Şərqdə daha mükəmməl harmon alətinin yaranması ilə əlaqədar tənəzzülə uğramışdır.

Rəssam Seyran Bədəloğlu ərğanın xəyali rəsmini çəkib.

Harmon körüklü, dilçəkli (klavişli) alətdir. Onu peşəkar alət adlandırmaq olar. Harmon xromatik səsdüzümlüdür, diapazonu kiçik oktavanın do səmindən III oktavanın re səsinə qədərdir.

Harmon yunancadan dilimizə həmahəng, əlaqə, nizam və s. mənalarda tərcümə olunur. Bir neçə səsin harmonik, yəni akkord şəklində ifa edilməsinin mümkünlüyünə görə alətə harmon adı veriblər.

ƏRĞANUN

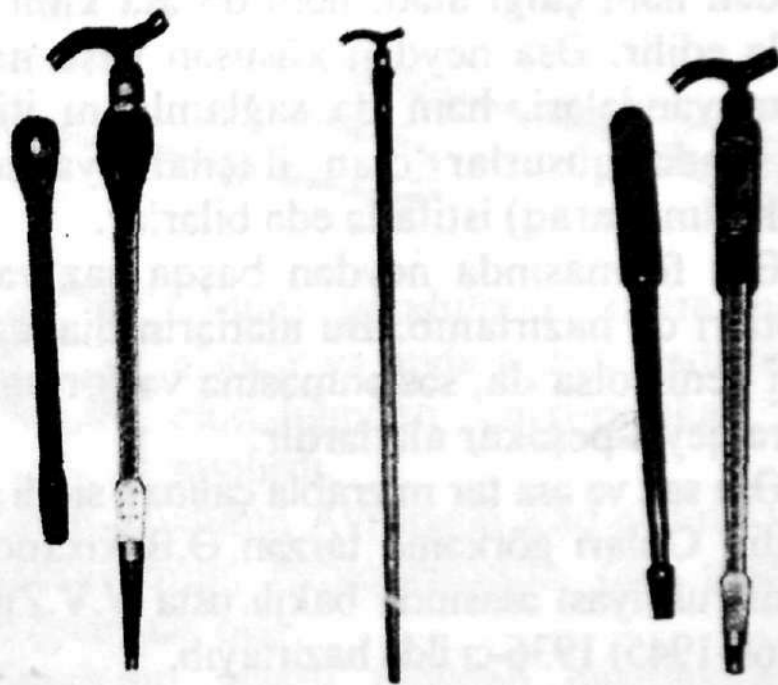
Ərğanun mizrabla (zəxmə ilə) çalınan, unudulmuş simli alətdir. Onun adına XI əsrdə yaşamış Qətran Təbrizinin «Divan»ında rast gəlirik. N.Gəncəvi (XII əsr) isə ərğanun alətini yunan filosofu Əflatunun (Platon, e.ə. 423-347) icad etməsi haqda məlumat verir. Deməli, ərğanun Əflatunun yaşadığı dövrdə, e.ə. V-IV əsrlərdə icad edilib. Nizamiyə görə ərğanundan təbabətdə həkimlər müalicə zamanı da istifadə ediblər.

İ.Nəsiminin (XIV əsr) və Ş.İ.Xətəinin (XVI əsr) şerlərində ərğanun təsvir edilir.

Ərğanun fars sözü olub (əslə yunanca) alət, silah mənalarını bildirir. Ərğanun sözü ifaçının çalğı aləti, məcazi mənada «silahı» fikrini ifadə edir.

Ərğanunun rəsmini rəssam Seyran Bədəloğlu işləyib.

ƏSA NEY, ƏSA SAZ, ƏSA TAR

Əsa saz

Əsa ney

Əsa tar

Əsa ney nəfəslə çalınan neyə istinadən hazırlanıb. Nəfəs alətlərinin tanınmış ifaçısı, Azərbaycan Milli Konservatoriyasının müəllimi İlham Nəcəfov ABŞ-da səfərdə olarkən neyin əsa formasına rast gəlib və Azərbaycana qayıdandan sonra neyin əsa formasını hazırladıb.

Əsa ərəb sözüdür, dilimizdə əl ağacı, dəyənək mənalarında işlədilir. Əsa ney dedikdə

neyin əsa forması nəzərdə tutulur. Belə alətlərdən həm çalğı aləti, həm də əsa kimi istifadə edilir. Əsa neydən xüsusən yaşlı nəslin nümayəndələri, həm də sağlamlığını itirən, yerində qüsurlar olan ifaçılar (yaşından asılı olmayaraq) istifadə edə bilərlər.

Əsa formasında neydən başqa saz və tar alətləri də hazırlanıb. Bu alətlərin diapazonları geniş olsa da, səslənməsinə və formasına görə qeyri-peşəkar alətlərdir.

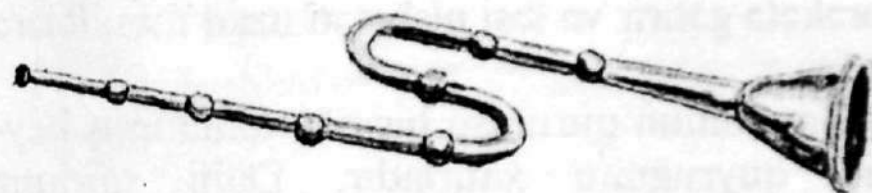
Əsa saz və əsa tar mizrabla çalınan simli alətlərdir. Onları görkəmli tarzən Ə.Bakıxanovun konstruksiyası əsasında bakılı usta V.V.Zimov (1868-1945) 1936-cı ildə hazırlayıb.

Əsanın dəstəyini (əl tutacağı) burmaqla alətin üz tərəfindən qapağı açılır və çalğı aləti formasını alır.

Hər iki alət – əsa saz və əsa tar Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində nümayiş etdirilir.

Əsa tarı Ə.Bakıxanov gəzintiyə, səfərə gərkən özü ilə götürürdü. Bu alət onun həmdəmi, qulaq yoldaşı idi. Əsa tar həm də Əhməd müəllimin boş vaxtlarının daha səmərəli keçməsinə kömək edirdi.

GAVDUM

Gavdum unudulmuş qədim nəfəs alətidir və onda ardıcıl səsdüzümü olmadığından qeyri-peşəkar alət sayılırdı.

Lakin gavduma Avropada icad edilmiş ventill mexanizmini tətbiq etməklə, onu peşəkar alətə çevirmək olar.

Gavdumu əsasən tuncdan hazırlayırdılar. Çünki metalın bu növünü qızdırdıqda, onu asanlıqla əymək olur.

Gavdumun metalın tunc növü kəşf edildikdən sonra – e.ə. IV minilliyin II yarısında icad olunduğu güman edilir.

Gavdumun quruluşu burmalı olduğundan bəm səslənirdi. Bəm səsləli gavdumun dalğa amplitudası eyni güclü zil səslərə nisbətən daha qüvvətlidir. Bu səbəbdən gavdumun səs dalğası digər alətlərə nisbətən gec sönür. Bu işdə borunun sonunda yerləşən «qıf» şəkilli hissənin

böyük rolu vardır. Yəni «qıf»ın diametri böyükdükcə alətin səsi hava molekullarını daha fəal hərəkətə gətirir və səsi nisbətən uzaq məsafələrə gedir.

Gavdumun quruluşu bir növ qatlanmış heyvan quyruğunu xatırladır. Dahi şairimiz N.Gəncəvi (XII əsr) «İskəndərnamə» poemasında gavdumu «öküzquyruğu şeypur» kimi təqdim edir. Əsər farsca yazıldığından gavdum sözü öküz quyruğu kimi tərcümə edilib; gav-öküz, düm-quyruq deməkdir. Alətin zahiri görünüşü də bunu təsdiq edir.

Gavdum XII əsrdə Azərbaycanda hərbi aləti kimi geniş yayılıbmış. Ondan həmçinin toy şənliklərində, meydan tamaşalarında kəndirbazların çıxışı zamanı müşayiətedici alət kimi də istifadə edilib. Gavdumun borusu üzərində çalğı dəlikləri olmadığından müştük vasitəsilə bir neçə səs ifa edilirdi. Əsas tema zurna və ya surnayda çalınırdı, gavdumla isə ifa olunan tonallıqda ritmik «atmacalar», «replikalar» səsləndirilirdi.

Gavdumun şəklinə Təbriz miniatür rəssamlarının (XVI əsr) əsərlərində rast gəlirik.

Gavdumun rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

GƏRƏNAY

Gərənay qədim nəfəs alətidir. Borusu üzərində çalğı dəlikləri olmadığından gərənay qeyri-peşəkar alət sayılır. Ventil mexanizmi tətbiq etməklə, onu peşəkar alətə çevirmək olar.

Gərənayın e.ə. Tunc dövründə yarandığı ehtimal olunur. Bu mərhələ bəşəriyyətin inkişafında mədəni-tarixi dövr hesab edilir. Tunc dövründə qədim insanlar mis ilə qalayın süni ərintisindən yeni növ metal – tunc əldə etmişlər. Misdən fərqli olaraq əridilərkən tuncu müxtəlif şəkillərə (fiqurlara) salmaq üçün az istilik tələb edilir. Sənətkarlar belə materialdan müxtəlif növ alət, silah, bəzək nümunələri, o cümlədən bir sıra nəfəs alətləri də hazırlamışlar. Arxeoloji mənbələrə əsasən Azərbaycanda tapılan tunc əşyalar e.ə. IV minilliyin II yarısına aid edilir.

Gərənay nəfirə istinadən yaradılıb, bir növ

nəfir gərənayın pikkolo (kiçik) formasıdır. Borusunun uzunluğuna görə gərənay nəfirdən bəm səslənir.

Gərənayın adına XII əsrdə yaşamış Ə.Xaqaninin, N.Gəncəvinin şerlərində rast gəlirik. Həmçinin Yusif Məddah (XIV əsr), Fədai Təbrizi, tarixçi-şair İskəndər Münşi (XVI əsr) əsərlərində gərənayı təsvir ediblər. Gərənayın rəsminə 1370-ci ildə Təbrizdə çəkilmiş «Mənuçöhrün Turnan döyüşü» miniatür əsərində rast gəlirik. Əsər İstanbulda Topqapı Muzeyində qorunur.

Ə.Marağalı (XIV əsr) nəfir alətindən danışarkən onu gərənayla müqayisə edir.

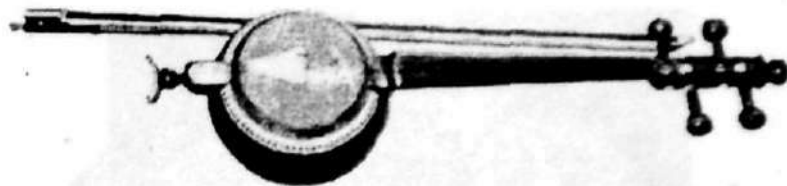
1524-cü ildə yazılmış «Cahanarayi-Şah İsmayıl Səfəvi» adlı əlyazmada miniatür rəsmlər təqdim edilir və burada gərənay alətinin rəsmi verilir.

1636-cı ildə Şamaxıda olarkən alman A.Oleari xatirələrində gərənay barədə də yazır. 1683-1684-cü ildə digər alman səyyahı E.Kempfer də gərənaya xatirələrində yer ayırır.

1979-cu ilin sonunda yaradılan «Dastan» folklor ansamblında gərənaydan istifadə edilib.

Gərənay – gər, gur səslə, qışqırıqlı nəfəs aləti deməkdir.

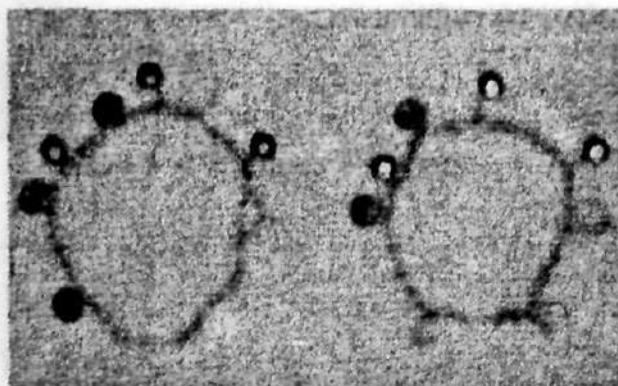
ĞİJƏK (ĞİÇƏK, ĞİCAK)

Ğijək yayla (kamanla) səsləndirilən simli alətdir. XIV əsrdə yaşayan Ə.Marağalı Ğijək haqda məlumat verir. Ğijək aləti XV-XVI əsr Təbriz miniatür rəsmlərində təsvir edilir. Ğijəkdən bir sıra türkdilli xalqlar geniş istifadə ediblər. Keçmişdə sərhədlər olmadığından hər hansı çalğı aləti asanlıqla türk dünyasının bu başından-o başına qədər İç Asiyadan Şimali Qafqaza qədər asanlıqla yayılırdı. Müasir dövrdə Ğijəkdən Özbəkistanda peşəkar alət kimi istifadə olunur, bu alət ali təhsil ocaqlarında tədris edilir. Özbəkistanda onun alt, bas və kontrabas növləri yaradılıb. Ğijəyin diapazonu kiçik oktavanın sol səsindən IV oktavanın Iya səsinə qədərdir. Kamançanın inkişafı Azərbaycanda Ğijəyin tədricən unudulmasına səbəb olub.

Türkiyəli alim B.Ögelə görə Ğijək sözü qədim türklərin arxaik sözlərindən olub «türkün kamançası» fikrini bildirir.

XALXAL

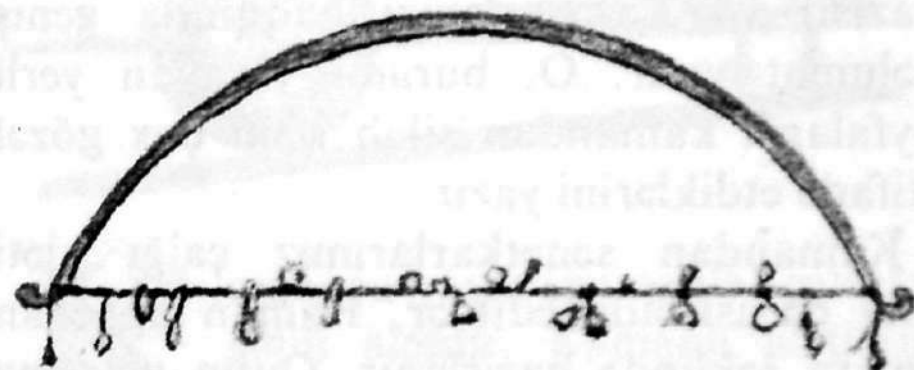

Xalxal qədim özüsəslənən (idiofonlu) alətdir. Onun adına Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), Kişvəri, Füzuli (XVI əsr) kimi klassik şairlərimizin şerlərində rast gəlirik.

Xalxal ərəb mənşəli «xəlxal» sözünün təhrif olunmuş formasıdır və dilimizə «ayağa taxılan bilərzik» mənasında tərcümə edilir. Xəlxal sözünün kökü «xəl» isə ərəbcə qopartma, çıxartma mənalərini bildirir. Burada söhbət alətdən cingilti səsələrin qopmasından, çıxmasından gedir.

Xalxalı bilərzik formasında qızıldan və ya gümüşdən hazırlayırlar. Bilərzik boyu alətə kiçik zınqırovlar taxılır. Rəqqasələr xalxalı topuqlarına bağlayır və melodiyanın ritminə uyğun silkələyərək, ondan cingilti səsələr çıxarırlar.

KAMAN (YAY)

Kaman özüsəslənən (idiofonlu) alətdir. Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi (XII əsr), İmaddəddin Nəsimi (XIV əsr), Məhəmməd Füzuli (XVI əsr) kimi klassik şairlərimiz əsərlərində kamanı təsvir ediblər. Deməli, XII-XVI əsrlərdə kamandan Azərbaycanda daha geniş istifadə olunub.

Kaman adını qədimdə ovçuluqda və döyüşdə istifadə edilən eyni adlı silahdan götürüb. Belə silahlardan Mezolit dövründə istifadə edilib. Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabon (e.ə.

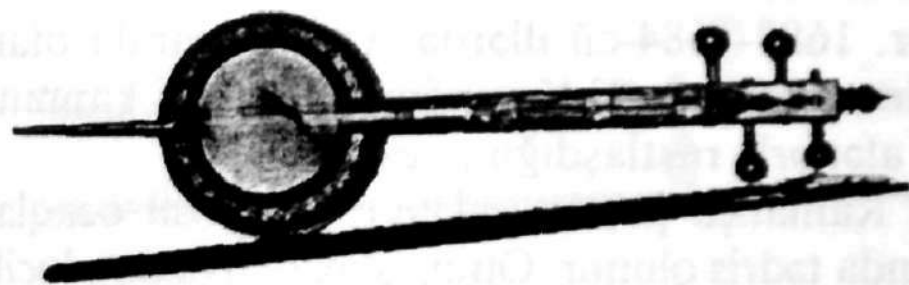
64/63-e.23/24) «Coğrafiya» əsərində Qafqaz Albaniyası, Atropatena (indiki Azərbaycan ərazisi) və Xəzər dənizi haqqında geniş məlumat verir. O, burada yaşayan yerli tayfaların kamandan silah kimi çox gözəl istifadə etdiklərini yazır.

Kamandan sənətkarlarımız çalğı aləti kimi də istifadə ediblər. Kaman ağacdan aypara şəklində hazırlanır. Onun uclarına dəridən, göndən hazırlanmış, tarım çəkilmiş kəndir bağlayırlar. Kəndirə isə xırda zənglər, metal halqalar, zıncırovlar və s. cingilti səs çıxaran əşyalar taxılır. Kamandan əsasən yallı gedərkən yallıbaşılar istifadə edirlər. Yallıbaşı baş rəqqas hesab edilir və o, rəqslərin, yallıların əsas aparıcısı sayılır. Yallıbaşı rəqs edə-edə kamani sağ əlində tutub, onu silkələyərək rəqsın ritminə, ölçüsünə uyğun səsləndirir. Deməli, kamanın çalğı aləti kimi yallılarımızın inkişafında və formalaşmasında böyük rolu olub.

Kaman fars sözüdür və dilimizə yay kimi tərcümə olunur.

Kamanın rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

KAMANÇA

Kamança yayla (kamanla) çalınan simli alətdir. Kamanlı alətlərin vətəni qədim Misir sayılır, təxminən e.ə. IV-III əsrlərdə yaranıb. Azərbaycanda isə VII-VIII əsrlərdə kamanlı alətlərin yayıldığı ehtimal olunur.

Kamançanın adına Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), M.Füzuli, Fədai (XVI əsr), Məsihi (XVII əsr) və b. şairlərimizin şeirlərində rast gəlirik.

Ə. Marağalı (XIV əsr) kamançanın quruluşu, materialı haqda məlumat verir. XVI əsrdə yaşamış tarixçi, şair İskəndər Münşi isə «Tarixi aləm arayi Abbasi» əsərində dövrünün məşhur kamançaçalanı Mirzə Məhəmməd Kamançayi haqda yazır. Eləcə də XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin

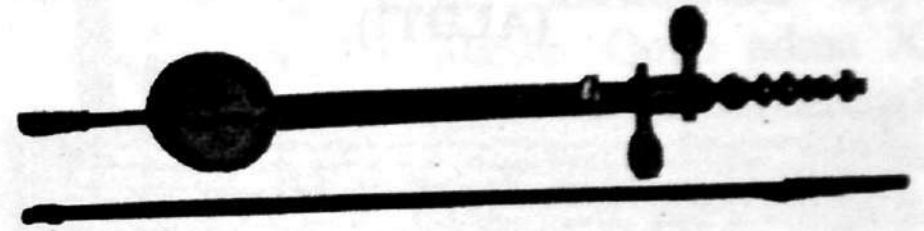
nümayəndələri Ağa Mirək, Mirseyid Əli də miniatür rəsmlərində kamançanı təsvir edirlər. 1683-1684-cü illərdə Azərbaycanda olan alman səyyahı E.Kempfer dörd simli kamanlı alətlərlə rastlaşdığını qeyd edir.

Kamança peşəkar alətdir, ali təhsil ocaqlarında tədris olunur. Onun işlək diapazonu kiçik oktavanın Iya səsindən, III oktavanın mi səsinə qədərdir. Lakin III oktavanın fa, sol, Iya səslərini də ifa etmək mümkündür. Alətin notları kaman açarında yazılır. Kamança transpozisiyalı alətdir, in D, yəni re köklüdür.

Kamança kaman adlanan hissə ilə səsləndirilir. Kamana at quyruğunun tükünü təmizləyib, çəngə halında bağlayırlar. Alətin səsi təmiz, aydın səslənməsindən ötrü kamana kanifol çəkilir. Kanifol sarı rəngli maddədir, iynəyarpaqlı ağacların şirəsindən hazırlanır. O, qədimdə rəcinə adlanıb, ərəblər isə kanifola zifti və ya səndəlus deyirlər.

Kamançanın sözaçımı da kamanla əlaqədardır. Kaman fars sözü olub, yay deməkdir. Fikrimizcə, kamança «kaman» və «çal» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, yəni kamanla çalınan alət olduğunu bildirir.

KAMANLI (YAYLI) RÜBAB

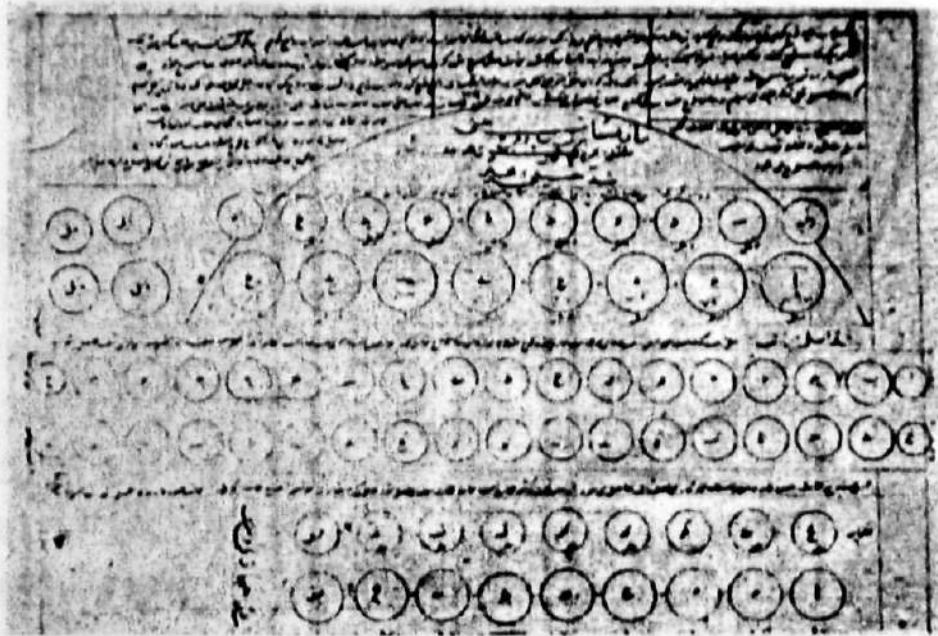

Kamanlı rübab kamanla çalınan simli alətdir. Onun iki simi olduğundan, diapazonu kiçikdir. Bu səbəbdən kamanlı rübab qeyri-peşəkar alət sayılır. Alət e.ə. IV-III əsrlərdə qədim Misirdə yaradılmış, bir sıra Şərqi ölkələrinə yayılmışdır. Ə.Fərəbi və Ə.Xaqaninin əsərlərinə istinadən kamanlı rübablardan Azərbaycanda IX-XII əsrlərdə istifadə edilib. Sonralar alət tədricən sıradan çıxıb. Bu sətirlərin müəllifi (Abbasqulu Nəcəfzadə) 1990-cı ildə Misir səfərindən qayıdarkən kamanlı rübabı Azərbaycana gətirmişdir.

Kamanlı rübabın çanağı hind qozundan, simləri isə at quyruğunun tükündən dəstə halda hazırlanır.

Kamanlı rübabı bütün kamanlı alətlərin, o cümlədən kamançanın «əcdadı» sayıla bilər.

KASA (KASƏ) VƏ ÇİNİ KASA SAZI (ALƏTİ)

Çini kasa sazının rəsmi Murad Bardaqçının «Marağalı Əbdülqadir» kitabından götürülüb

Kasa

Kasa zərblə səsləndirilən qeyri-peşəkar alətdir. Onun adına XII əsrdə yaşamış Ə.Xaqaninin əsərlərində rast gəlirik. Alət, adından bəlli olduğu kimi, məişətdə istifadə edilən adi kasalardan ibarətdir. Lakin kasalar elə seçilməlidir ki, ardıcıl səsdüzümü alınsın, səsləri tənzimləməkdən ötrü bəzi kasalara su da tökürlər. Kasalarda ardıcıl səsdüzümü alındıqda istənilən kiçik həcmli melodiyalar ifa etmək mümkündür. İfaçı ksilafon (və ya qoşanağara) alətində olduğu kimi, hər əlində nazik çubuq tutub kasaları döyəcləməklə onu səsləndirir.

Ə.Marağalı çini kasa sazı adlanan alət də icad edib. Bu aləti o, ilk dəfə 1378-ci ilin yanvar (779, Ramazan) ayında Ərdəbildə Səfəvilərin ikinci Şeyxi Sədrəddinin hüzurunda çalıb.

Çini kasa sazı 76 müxtəlif ölçülü kasadan ibarət olub. Kasalar cütləşmiş üç cərgədə sıra ilə düzülürmü: I cərgədə 22 (12+10), II cərgədə 36 (18+18), III cərgədə isə 18 ədəd (9+9). Bəmədən zilə getdikcə kasaların ölçüləri kiçilir.

Kasalar çinidən hazırlandığından çini kasa sazı (aləti) adlanıb. Saz sözü burada çalğı aləti mənasını bildirir.

KOS (KUS)

Kos zərblə çalınan qədim alətdir. Onun yaranma tarixi eramızdan əvvəlki illərə gedib çıxır. «Kitabi Dədə Qorqud» (VII əsr), «Koroğlu» (X əsr) dastanlarında kosun adına rast gəlirik. Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), Yusif Məddah (XIV əsr), Fədai (XVI əsr), Məsihi (XVII əsr) kimi klassik şairlərimiz də şeirlərində kosu təsvir ediblər.

XVII əsrin sonunda Azərbaycanda səya-

hətdə olan alman E.Kempfer kos haqqında dəyərli məlumatlar verib.

Kos yarım yumurta şəklində zərb alətidir, onun müxtəlif növləri var: ana kos, at kosu, bala kos, cift kos, dəvə kosu, fil kosu, kos nağara, öküz kosu.

Kosu iki ağac toxmaqla və ya qamçılarla səsləndirirlər. Alətdən əsasən hərbi yürüşlərdə, döyüş meydanlarında istifadə edirdilər.

Kos fars mənşəli sözdür, döyülən, vurulan deməkdir. Bəzən futbolda oynanılan topa da kos deyirlər.

Ərəblərdə isə küus (kus) cəm halda kasalara, piyalələrə deyilir. Kosun gövdəsinə fikir versək, iri kasanı xatırladığımızı görürük.

Kos müşayiətedici alət olub. Ondan əsasən güclü, qüvvətli səsləli nəfəs alətlərinin müşayiəti zamanı açıq səma altında istifadə ediblər. Xatırladaq ki, orta əsərlərdə zurna, gərənay, gavidum, nəfir, şaxnəfir, sur, boru, şeypur, müştüklü nay kimi güclü səsləli nəfəs alətlərindən Azərbaycan ərazisində daha çox istifadə edilib.

Kosun rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

KOŞNAY

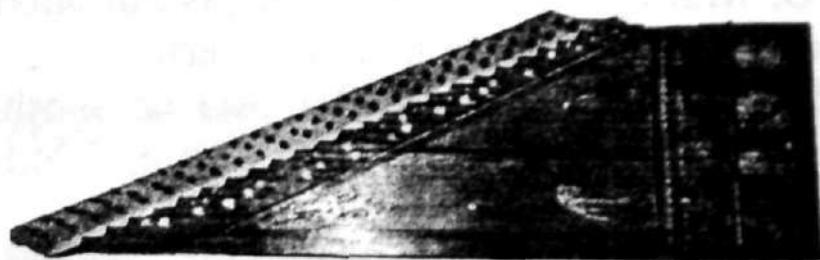
Koşnay qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Türkiyəli alim B.Ögel «Türk kültür tarixinə giriş» əsərində yazır: «Koşnay: bu bir cüt kaval (nəfəslə çalınan alət-A.N.) və ya ney idi. Yenə Azərbaycan-türk kültür çevrəsində görülür, 25 sm uzunluğunda cüt düdükdür. Estetik görünüşlü və 7 dəliklidir (üst tərəfdə 6 dəlik və arxada «döş» dəliyi adlanan bir dəlik-A.N.). İç Asiyada daha çox Fərqanə bölgəsində yayılmışdır».

Deməli, qədimdə koşnaydan Azərbaycanda istifadə edilib, tədrisən unudulub. Hazırda koşnaydan Özbəkistanda geniş istifadə edilir. Xatırladaq ki, qoşaney adlı fərqli nəfəs alətimiz də var. Koşnayın səsoyadıcısı eyni ilə sümsü alətində olduğu halda, qoşaneyinki tütək kimi fitlidir.

Koşnay qoşa səslə ney deməkdir. Alətə qulaq asarkən sanki iki alətdə eyni melodiyanı iki ifaçı unison ifa edir.

Koşnayın rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

QANUN

Qanun mizrabla çalınan simli alətdir. İfaçı qanunun simlərini hər iki əlinin şəhadət barmaqlarına keçirilmiş xüsusi metal üsküklərə, oymağabənzər hissəyə birləşdirilmiş mizrablarla səsləndirir. Şərqdə (ərəb ölkələrində) yaranmış qanun Azərbaycanda özünəməxsus inkişaf yolu keçib. Peşəkar alət olan qanun Azərbaycanda uşaq musiqi məktəblərində, texnikumlarda, ali təhsil ocaqlarında tədris olunur.

Qanun qədim ərəb alətidir. Ondan 3 min il əvvəl şumerlərin istifadə etdikləri haqda məlumat var.

N.Gəncəvi (XII əsr), Əssar Təbrizi, İ.Nəsimi (XIV əsr), Kişvəri (XV əsr), M.Füzuli (XVI əsr) və b. klassiklər şerlərində qanunu

vəsf ediblər.

Ə. Marağalı (XIV əsr) «Məqasidül əlhan» əsərində qanun haqda məlumat verir.

Ş.İ.Xətai dövrünün (XVI əsr) ən məşhur qanunçalanı Mövlanə Qasım Qanuni olmuşdur.

Qanun diatonik səsdüzümünə malikdir. Lakin linglər vasitəsi ilə xromatik səsləri də çalmaq olur.

Qanunun notları kaman açarında yazılır və in D (re) kökündə istifadə edilir. Alətin diapazonu böyük oktavanın sol səsindən III oktavanın do səsinə qədərdir (3 oktava yarım).

XVII-XIX əsrlərdə qanun Azərbaycanda unudulub. 1913-cü ildə Məşədi Cəmil (məşhur bəstəkar Fikrət Əmirovun atası) Türkiyədə təhsilini bitirib Azərbaycana qayıdanda özü ilə öyrəndiyi ud və qanun alətlərini də gətirir. O vaxtdan qanun Azərbaycanda yenidən istifadə edilir.

Qanun peşəkar alət kimi 1959-cu ildə S.Rüstəmovun təşəbbüsü ilə xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib.

Qanun ərəbcə qayda, nizam, üsul, səliqə-səhman, düzgün və s. mənaları bildirir.

QAŞIĞEK

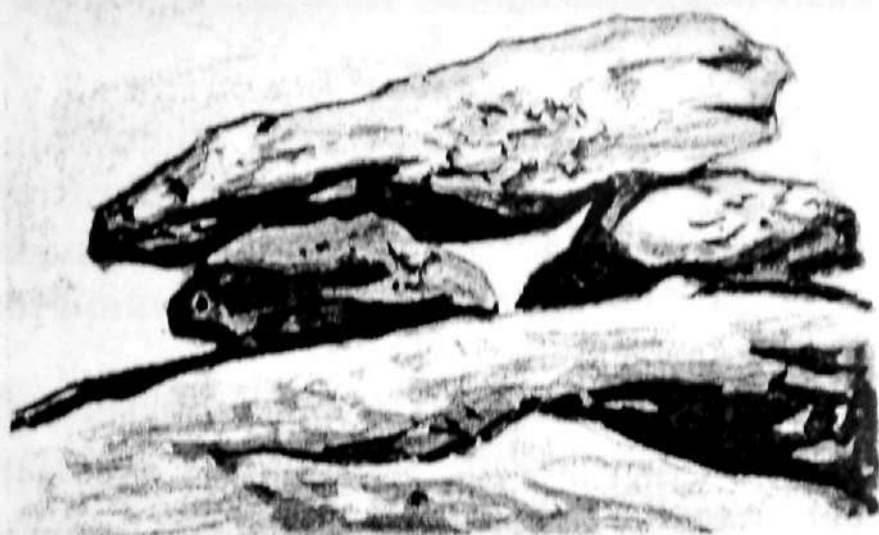
Qaşığek özüsəslənən (idiofonlu) qədim zərb alətidir. Onun rəsminə Təbriz rəssamı Məhəmmədinin (XVI əsr) «Dərvişlərin rəqsi» miniatür əsərində rast gəlirik.

Bu sətirlərin müəllifi (Abbasqulu Nəcəfzadə) qasığek alətini hazırlayıb. Ağacdən hazırlanan iki eyni ölçülü, iri qaşığı üz bəuz sarınır. Sarınmazdan əvvəl qaşıqların içərisinə 10-15 ədəd kiçik, yumru metal diyircəklər qoyulur. Aləti ifaçı hər hansı melodiyanın ritminə uyğun silkələyərək və ya zərbə vuraraq səsləndirir.

Qasığek sözü adından bəlli olduğu kimi türk sözüdür və xörək yemək üçün istifadə edilən əşyanın-qaşığın adına istinadən yaranıb.

Qasığekdən ara-sıra folklor və etnoqrafik tədbirlərdə istifadə olunur.

QAVALDAŞ

Qavaldaş qədim zərb alətidir. Onun yaranma tarixi e.ə. Daş dövrünün Paleolit (ən qədim) mərhələsinə təsadüf edir. Qavaldaş açıq səma altında, Qobustanda Çingirdağın ətəyində yerləşir. Qobustanda qayaüstü rəsmlər və yazılar 10-12 min il əvvələ aid edilir. Deməli, 10-12 min il əvvəl bu ərazidə

kütləvi rəqslərimizdən olan yallılarımız qavaldaşın müşayiətilə ifa edilib.

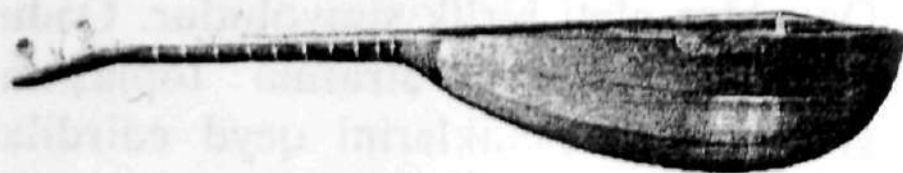
Qavaldaş aləti birlik simvoludur. Qədim insanlar qavaldaşın ətrafına toplaşaraq bayramları, el şənliklərini qeyd edirdilər. Onlar qavaldaşın müşayiəti ilə rəqs etməyi xoşlayırdılar.

Qavaldaş alətlərimiz sırasında yeganə alətdir ki, onu bir yerdən başqa yerə aparmaq mümkün deyil. Əsrlərin yadigarı qavaldaşı dinləmək üçün gərək mütləq Qobustana gedib, orada onu səsləndirib, qədim alətin ecazkar səsini dinləmək mümkündür.

Qavaldaşın tərkibi adından bəlli olduğu kimi daşdan, qayadan ibarətdir. İfaçı hər əlində kiçik daş parçası tutub qavaldaşı döyəcəklə səsləndirir. Alətin səsi qaval kimi cingiltili səsləndiyindən onu qavaldaş adlandıırıblar. Qədimdə isə alətin sadəcə «daş alət» və ya «daşla çalınan alət» adlandırıldığı ehtimal olunur.

Qavaldaşın rəsmi Seyran Bədəloğlununur.

QOPUZ (QOLÇA QOPUZ, OZAN)

Qopuz mizrabla çalınan simli alətdir. «Kitabi Dədə Qorqud» (VII), «Əhməd Hərami» (XIII əsr) dastanlarında, M.Füzulinin (XVI), Məsihinin (XVII əsr) şerlərində qopuzun adına rast gəlirik.

Qopuz türk dünyasının ən qədim simli çalğı aləti sayılır. Tarixçi alim Əbülfəzl Hüseyni (Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində tapılmış qaba istinadən) qopuz alətindən Azərbaycanda ən azı 8 min il bundan əvvəl istifadə edildiyini bildirir. Qopuz müasir aşığılarımızın sələfi sayılan ozanların ayrılmaz aləti olub, ondan XVI əsrə qədər istifadə edilib. Ozanlar Səlcuq dövlətinin yaranmasından çox-çox əvvəllər oğuzlar arasında, Hun hökmdarlarının saraylarında, türk ordularında böyük hörmət, nüfuz sahibi olmuşlar. Ə.Marağalı (XIV əsr) eynilə qopuzabənzər ozan aləti

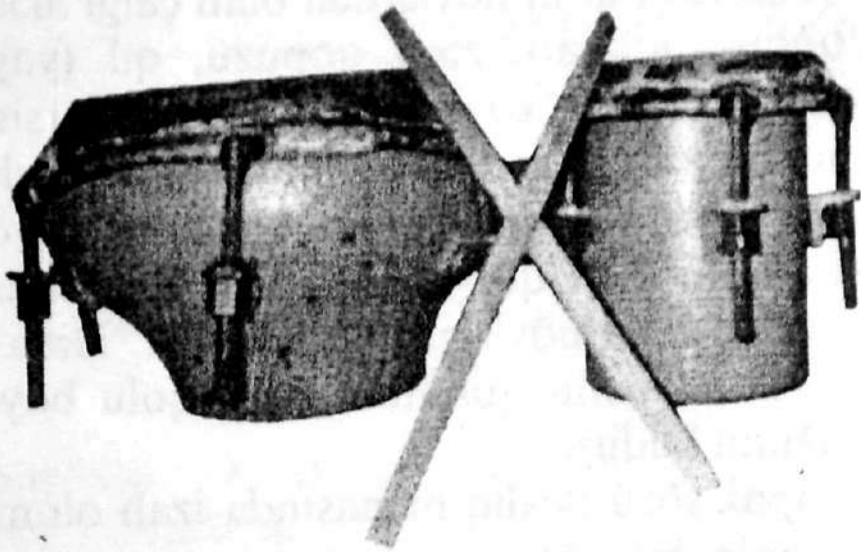
haqda məlumat verir. Fikrimizcə, ozan qopuzun mükəməl növüdür.

Qədimdə bütün növlərdən olan çalğı alətləri qopuz adlanıb: zərb qopuzu, qıl (yaylı) qopuz, ağız (nəfəs) qopuzu və eləcə də simli qopuz. Qolça qopuz deyimi də digər növlərdən fərqlənmək üçün deyilib. Qolça qopuz dedikdə qolu olan qopuz aləti nəzərdə tutulur. Qopuzun digər növlərində qol olmur. Həm də qolça sözü alətin qolunun insan qolu boyda olduğunu bildirir.

Qopuz sözü ucalıq mənasında izah olunur. Həmçinin bu sözün qopartmaq və uzatmaq fellərindən yaranması da ehtimal olunur. Yəni qopuz sözü uzadılmış telləri qopartmaq üsulu ilə alətin səsləndirilməsinə işarədir. Başqa ehtimala görə qopuz sözü qopan və oğuz sözlərindən yaranıb. Əvvəl qopoğuz, sonra isə qopuz kimi tələffüz edilib. Yəni qopuz aləti oğuzdan qopan səs, oğuzun səsi fikirlərini ifadə edir.

Qopuzu M.Kərimov «Kitabi Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinə hədiyyə olaraq bərpa edib.

QOŞANAĞARA (QOŞA DUMBUL)

Qoşanağara qədim zərb alətidir və zoğal ağacının düz budağından hazırlanan qoşa çubuqlarla səsləndirilir.

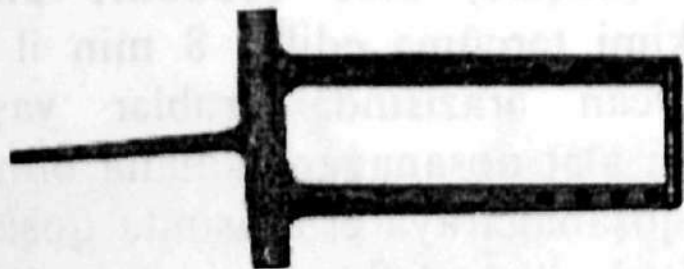
Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində tapılmış saxsı qaba istinadən qoşanağara-dan Azərbaycanda ən azı 8 min il bundan əvvəl istifadə edilib. Belə ki, həmin qabın üzərində qoşanağaraçı təsvir edilib. Lakin həmin dövrdə bu alət tamam başqa cür

adlanıb. Qoşanağara sözünün II hissəsi nağara (nəqərə) ərəb sözüdür, dilimizə zərbə kimi tərcümə edilir. 8 min il əvvəl Azərbaycan ərazisində ərəblər yaşamadığından alət qoşanağara adlana bilməzdi. Bəzən qoşanağaraya el arasında qoşadumbul da deyilir. Bəlkə də qoşanağaranın qədim adı elə qoşadumbul olub. Qoşadumbulda hər iki söz – qoşa və dumbul türk sözləridir. «Qoşa» - yanbayan, bir yerdə, cüt və s. mənalarını, «dumbul» isə alətin səsinin sözlə təqlidini, daha doğrusu hayküllü çalğı aləti mənalarını bildirir.

1683-1684-cü illərdə Azərbaycanda olan alman səyyahı Engelbert Kempfer qoşanağara aləti haqda dəyərli məlumatlar verir.

Qoşanağara 1959-cu ildə peşəkar xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib. Onun notları (ardıcıl səs yüksəkliyi olmadığından) bir xətt üzərində yazılır və notların xətləri (nağaradan fərqlənmək üçün) yuxarı çəkilir. Qoşanağaranın qazançaları kvarta və ya kvinta intervalında köklənir.

QOŞANEY

Qoşaney qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Onun qoşa borusunun hər biri üzərində üst tərəfdə 4 çalğı dəliyi və arxada «döş» (sinə) adlanan bir dəliyi vardır. Bu səbəbdən qoşaneydə 5-6 səs ifa etmək mümkündür və alət kiçik diapazonludur.

İfaçı fitli səsoyadıcısı olan alətin əsas borusunu üfürdükdə onun nəfəsi yardımçı boru vasitəsi ilə qoşalaşmış neylərə paylanır və hər iki neydə səslənmə alınır. Sanki aləti iki ifaçı çalır.

Qoşaney alətini əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından olan el sənətkarı Azay Məhəmmədoğlu bu sətirlərin müəllifinə bağışlayıb. Onun babası XIX əsrdə yaşamış Usta Xudakərim qoşaneyin mahir ifaçısı olub.

Qoşaney sözü qoşa səsli, cüt səsli nəfəs aləti mənasını bildirir.

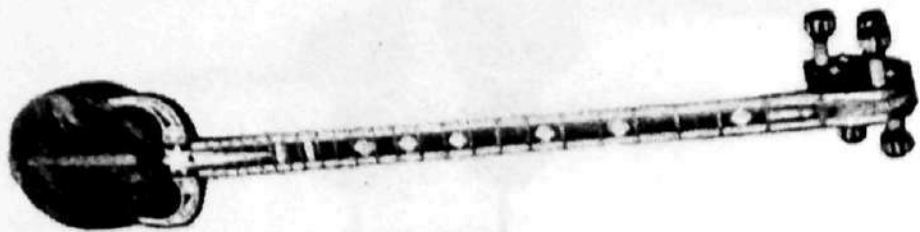
QOŞAZƏRB

Qoşazərb zərblə çalınan müasir alətdir. Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə təbilbaz (və ya təbləkbaz) adlanan (Şərqdə onu darbuka adlandırırlar) zərb alətindən geniş istifadə olunub. Son illər sənətkarımız ifa zamanı səslənmə palitrasını zənginləşdirməkdən ötrü qoşazərbdən geniş istifadə edirlər.

Qoşazərb üçün xüsusi açılıb-yığılan qurğu hazırlanır və alət bolt vasitəsi ilə bu qurğuya bərkidilir. Qoşazərbin cüt dəriləri müxtəlif yüksəklikdə köklənir: böyük zərb bəm, kiçik zərb isə zil səslənir.

QOŞQAR RÜBABI

Qoşqar rübabı mizrabla səsləndirilən simli alətdir.

Rübabın vətəni ərəb ölkələri sayılır. Alət e.ə. I minillikdə icad edilib.

N.Gəncəvinin, Ə.Xaqaninin (XII əsr) şerlərinə istinad etsək, Azərbaycanda rübabın Qoşqar növündən istifadə edilib. Yəni rübabdan müxtəlif xalqlar istifadə etdiyindən onun müxtəlif növləri yaranıb: tacik, əfqan, Bədəxşan, Dulan, Pamir və eləcə də Qoşqar rübabları. Adlarından bəlli olduğu kimi rübablar əsasən ərazi və xalq adları ilə adlanıb. Bəzi mənbələrə görə Çində Kaşqar adlı çayın ətrafında uyğurlar yaşadığından alətin adını da Kaşqar rübabı adlandıırıblar. Sonralar Çindəki uyğurların bir hissəsi Özbəkistana köçdükdə bu alət orda da geniş

yayılib. Azərbaycanda da Qoşqar adlı həm dağ, həm də eyni adlı çay (Daşkəsən rayonu ərazisində) var. Bəlkə də Azərbaycanda da ilk dəfə məhz bu ərazilərdə Qoşqar rübabından istifadə edilib.

Kaşqar və Qoşqar rübabları həm formaca, həm çalğı xüsusiyyətlərinə, həm də mənşəcə eyni alətlərdir.

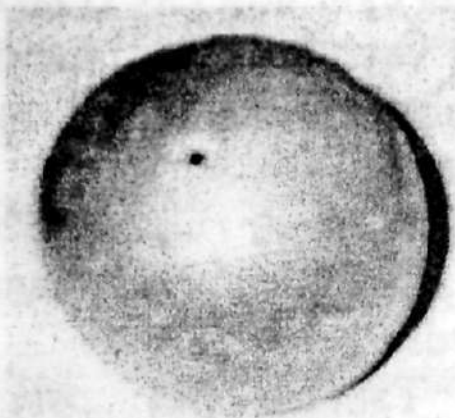
Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), İ.Nəsimi (XIV əsr), Kişvəri (XV əsr), Ş.İ.Xətai, M.Füzuli (XVI əsr) şerlərində rübabı dönə-dönə vəsf ediblər.

Rübab ərəbcə buynuzlu ağac mənasını bildirir. Alətin qolu ilə çanağı arasında buy-nuzabənzər çıxıntılar vardır. Belə çıxıntılar rübabların yalnız Qoşqar növündə olur. Deməli, Qoşqar rübabı bu alətin (yəni rübabların) ən qədim növü sayılır.

Alətin diapazonu 3 oktavadır: kiçik oktavanın do səmindən III oktavanın re bemol səsinə qədər. Azərbaycanda Qoşqar rübabı in H, yəni si köklənir.

Qoşqar rübabının 5 simi, 27 pərdəsi vardır. Alətin mizrabını qaramal buynuzundan hazırlayırlar.

QUMROV (DƏRAY)

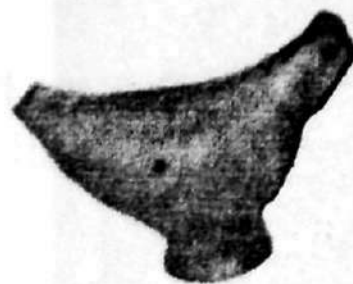

Qumrov özüsəslənən (idiofonlu) zərb alətidir. Onun adına Əfzələddin Xaqaninin (XII əsr) şerlərində rast gəlirik. Qumrova bəzən dəray da deyirlər. Dəray farscadan dilimizə zəng, zıncırov mənalarında tərcümə edilir.

XVII əsrdə Azərbaycanda olan alman səyyahı E.Kempfer xatirələrində bir sıra çalğı alətləri ilə bərabər qumrov haqda da məlumat verir.

Qumrovu sarı gildən kürə, top şəklində, ağız hissəsini içəri bükərək bişirib hazırlayırdılar. Kürənin içinə bişirilməzdən əvvəl diyircək şəklində daş, çinqıl, metal qırıntıları qoyardılar ki, aləti silkələyərkən cingilti səsə versin. Qumrovlar böyük, orta, kiçik ölçülərdə hazırlanırdı.

QUŞ TÛTƏYİ, BUNQAR, BURBUQ, BİLDİRÇİN DÛDÛYÛ, GİYİD

Quş tütəyi

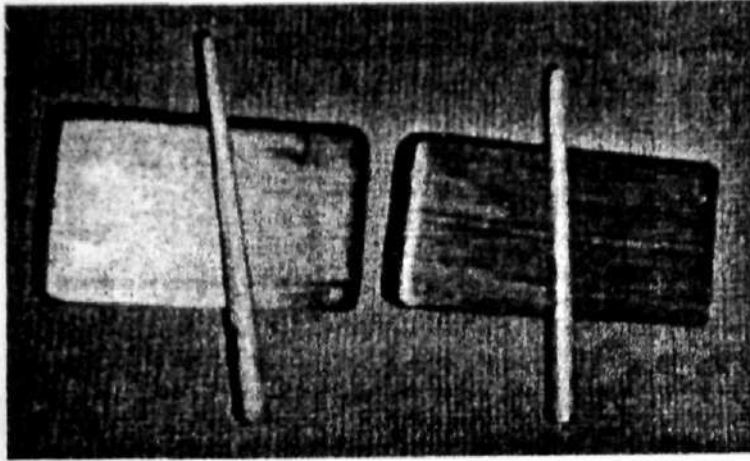
Bildirçin dūdüyü

Quş tütəyi qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Bəzi mənbələrdə bunqar, burbuq, giyid və həmçinin müxtəlif quş adlarını (bildirçin, şanapipik, göyərçin, bülbül, alabaxta, çəpərdibi) daşıyan alətlər də quş tütəyi adlanır.

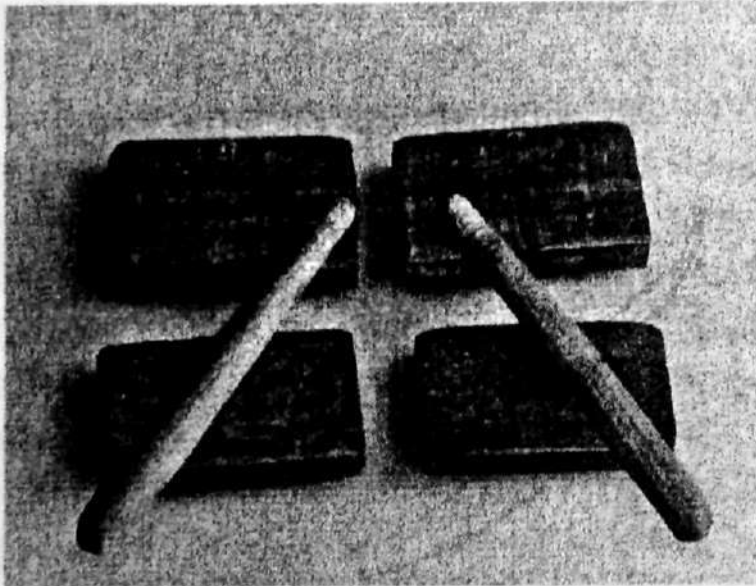
Quş tütəklərinin səsoyadıcıları tütəkdə olduğu kimi fitlidir və «quş»un quyruğunda yerləşdirilir. Bu səbəbdən alət müxtəlif quşlara bənzədiyinə görə quş tütəyi adlanıb.

Quş tütəklərini gildən hazırlayırdılar. Onun qanadları üzərində 2-3 çalğı dəlikləri açılırdı. Dəliklərin sayı az olduğundan alətin diapazonu da kiçik olub. Qəbələ, Quba və İsmayilli rayonlarında müxtəlif quş tütəkləri tapılıb, bu alətlərin 2300 illik tarixi vardır.

LAQQUTİ, ÇAHARPARƏ (ÇALPARƏ)

Laqquti

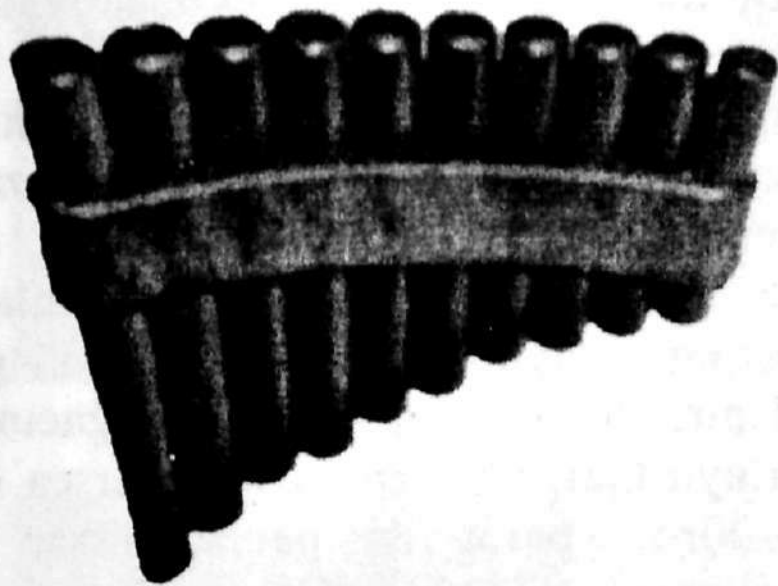
Çaharparə

Laqquti özüsəslənən (idiofonlu) zərb alətidir. Ondan əsasən qoşanağaraçılar istifadə edirlər. Laqqutini palıd ağacından içi boş, ovulmuş düzbucaqlı formada hazırlayırlar. İfaçı laqqutini çubuqlarla döyəcəklə səslandırır.

Laqquti iki hissədən ibarət olur. Bəzən 4 hissəli alətlərdən də istifadə edilir, belə alətlər çaharparə və ya çalparə də adlanır. Çaharparə laqqutidən materialına görə fərqlənir. Onu qara rəngli abnus ağacından hazırlayırdılar. Çaharparə sözü farsca «çahar»-dörd, «parə» isə parça, hissə, tikə mənalarını bildirir. Çalparədə «çal»-vurmaq, «parə» hissə mənasında işlədilir. Bu alətin sözaçımı bir neçə hissəni döyəcəklə mənasını verir. Laqquti isə «lax» və «qutu» sözlərindən əmələ gəlib, «boş qutu», «yalançı qutu» mənalarını bildirir. Necə adlanmasından asılı olmayaraq bu cür alətlərin Daş dövrünün Paleolit mərhələsində yarandığı ehtimal olunur.

Laqquti və çaharparənin miniatür formalarını İlqar Dağlı hazırlayıb.

MUSIQAR (ÇINCIQ, MİSKAAL, ŞAMAMA)

Musiqar dodaqla səsləndirilən nəfəs alətidir. Yəni musiqarda səslərin dəyişməsində əllərin, barmaqların heç bir rolu yoxdur. Musiqardan bir sıra xalqlar istifadə edirlər. Avropada onu nay və ya pan fleyta adlandırırlar. Türk mənbələrində isə musiqar miskaal, ağız orqu və ya ağız tənburu kimi tanınır. Fikrimizcə, dilimizdə bu alətin ən qədim deyimi çıncıq olub. «Çın» türkçə səs, ün mənalarını

bildirir, «cıq» isə sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənərək, özündən əvvəlki sözün əzizlənməsini, kiçildilməsini bildirir. Burada çıncıq sözü həzin səslə, az səslə alət mənasında işlədilib. Maraqlıdır, miskaal sözü də lap az, kiçik deməkdir. Musiqara bəzən şamama da deyiblər. Şamama ərəbcə çox ətirli, şirin yemişin yeyilməyən növlərindən birinin adıdır.

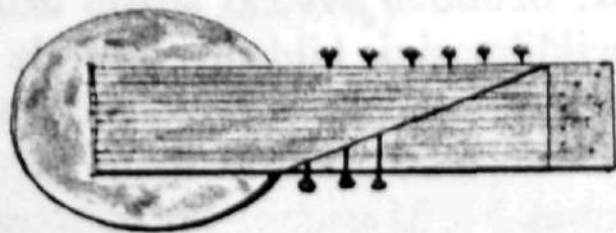
Musiqar eramızdan əvvəl yaranıb. Onu Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), M.Füzuli (XVI əsr), Qövsü Təbrizi (XVII əsr), S.Ə.Şirvani (XIX əsr) şerlərində vəsf ediblər.

Ə. Marağalı (XIV əsr) musiqarın quruluşu haqda məlumat verir. XVI əsr Təbriz rəsəsamliq məktəbinin nümayəndələri Nizaməddin Sultan Məhəmmədin («Şahın ov məclisi») və onun oğlu Məhəmmədinin («Dərvişlərin rəqsi») miniatür rəsmlərində də musiqar təsvir edilir.

Musiqar haqda alman E.Kempferin (XVII əsr) məşhur xatirələrində də məlumat var.

Musiqar unudulmuş alətdir. Ondan peşəkar alət kimi istifadə etmək mümkündür.

MÜĞƏNNİ (ƏL MÜĞƏNNİ, MÜĞNİ)

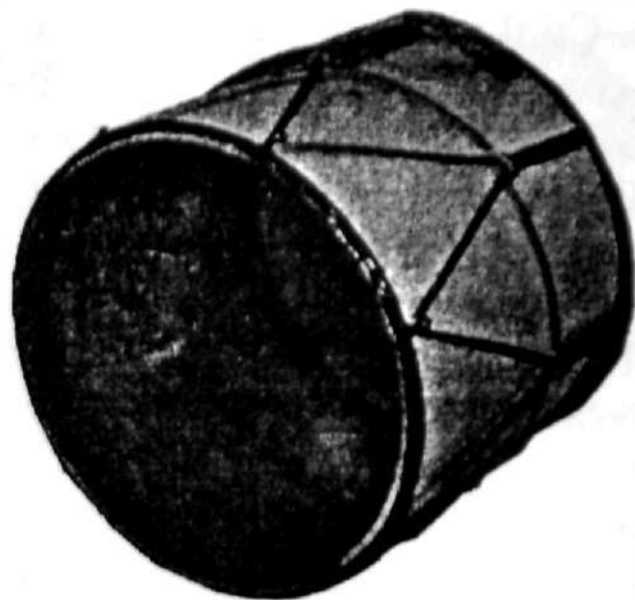

Müğənni mizrabla çalınan, unudulmuş simli alətdir. Onu XIII əsrdə azərbaycanlı alim S.Urməvi icad edib. O, «Kitab əl-ədvar» əsərində müğənni aləti haqda məlumat verir. Bəzi mənbələrdə müğənni aləti əl müğənni və ya müğni kimi də təqdim olunur. XIV əsrdə yaşamış Ə.Marağalı müğənni aləti haqda, onun quruluşu, simlərinin düzülüşü barədə məlumat verir. Müğənni bir növ qopuzabənzər alətlərlə nüzhətin qarışığı, sintezidir.

Müğənni ərəbcə oxuyan deməkdir, ərəblər qırmızı ağacı da müğənni adlandırırlar. Bəlkə də qırmızı ağacdən hazırlandığından alət belə adlanıb. Başqa ehtimala görə, o dövrlərdə hər bir oxuyan mütləq bir alətdə çalmağı bacarmalı idi. S.Urməvinin bu səbəbdən aləti müğənni, yəni oxuyanın aləti adlandırması da ehtimal olunur.

Alətin rəsmini Seyran Bədəloğlu çəkib.

NAĞARA

Nağara membranalı zərb alətidir. Eramızdan əvvəl yaranmış nağaranın adına «Kitabi Dədə Qorqud» (VII əsr), «Əhməd Hərami» (XIII əsr) dastanlarında, Qətran Təbrizinin (XI əsr), Nizami Gəncəvinin (XII əsr), Yusif Məddahın (XIV əsr), Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin (XVI əsr) şerlərində rast gəlirik.

Cənubi Azərbaycanda, Cığamış şəhərində tapılmış saxsı qabın üzərində nağaraçalan təsvir edilib. Mütəxəssislər bu qabın 8 min

illik tarixə malik olduğunu qeyd edirlər. Lakin o dövrdə alət nağara deyil, başqa cür adlanıb. Çünki nağara ərəb sözüdür, dilimizə çox-çox sonralar gəlmə sözlərdəndir və taqqıldatmaq, döyəcləmək mənalarını bildirir. Bəlkə də böyük nağaralar 8-10 min il əvvəl Azərbaycan ərazisində davul və ya dumbul adlanıb.

XVII əsrdə Holland dənizçisi Yan Streys Azərbaycanda olarkən nağara və zurna alətlərinə qulaq asdığını qeyd edir.

Nağara peşəkar alətdir, musiqi məktəblərində və texnikumlarda tədris olunur. Nağara üçün ilk tədris vəsaitini professor Fərahim Sadıqov və nağaraçalan Səlim Quliyev 1988-ci ildə hazırlayıblar.

Nağara 1931-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən yaradılan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib və orkestrdə zərb alətlərinin önündə gedir. Bu qrupda nağara-dan aparıcı alət kimi istifadə edilir.

Nağara ölçülərinə və istifadə qaydalarına görə müxtəlif cür olur: böyük, orta, kiçik, rəqs nağarası, toxmaq nağara və s.

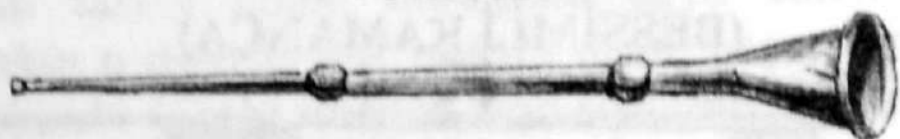
NEYKAMANÇA (BEŞSİMLİ KAMANÇA)

Neykamança yayla (kamanla) səsləndirilən simli alətdir. Onu müasirimiz Qasım Qasımlı düzəldib. Alət Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində nümayiş etdirilir. Neykamança çanağının quruluşuna, səs tembrinə və ən əsası simlərinin sayına görə adi kamançalardan fərqlənir. Yəni bu alətin 5 simi var (adi kamançalar 4 simlidir).

Xatırladaq ki, kamançaçı Abdulla Abdullayev də 5 simli kamançalar hazırlayıb və istifadə edir. Belə alətlərin diapazonları adi kamançalardan genişdir. Təəssüf ki, bu cür alətlərdən geniş istifadə olunmur. Beş simli kamançalardan peşəkar alət kimi istifadə etmək mümkündür.

NƏFİR

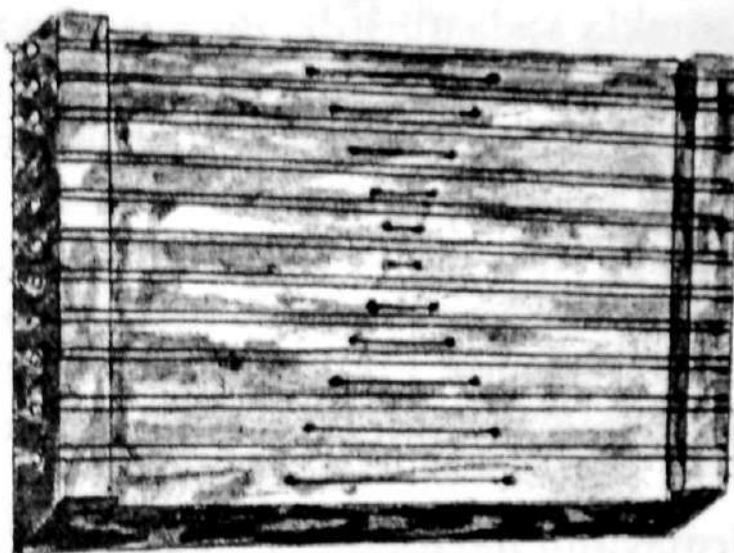
Nəfir unudulmuş qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Onun adına N.Gəncəvinin (XII əsr), Yusif Məddahın (XIV əsr), İ.Nəsiminin (XIV), Fədainin, M.Füzulinin (XVI) şerlərində rast gəlirik. Həmçinin XIII əsrdə yazılmış «Dastani Əhməd Hərami»də də nəfirin adı çəkilir. Nəfir gərənay alətinin kiçik, pikkolo formasıdır. Ondan əsasən ovçular, səyyahlar, hərbcilər signal aləti kimi istifadə ediblər. Nəfirdə ardıcıl səsdüzümü olmadığından konkret melodiyalar ifa edilməyib. Lakin nəfirə ventil mexanizmi tətbiq etməklə (truba, voltorn, tuba, kornet alətlərində olduğu kimi) onu peşəkar alətə çevirmək olar.

XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda olan alman E.Kempfer nəfirin rəsmini təqdim edir.

Nəfir ərəb sözüdür, məcazi mənada bir xəbəri və ya şayiə yaymaq fikrini bildirir. Alətə bu səbəbdən nəfir adı qoyulub.

Nəfirin rəsmini Seyran Bədəloğlu çəkib.

NÜZHƏT

Nüzhet simli alət olub, unudulub. Onu azərbaycanlı musiqişünas – alim Səfiəddin Urməvi (XIII əsr) icad edib. Düzdür, S.Urməvidən əvvəl nüzhetin başqa, fərqli növü olub. X əsrdə yaşayan İran şairi Fərruxi Sistani şerlərinin birində nüzhet haqda məlumat verir. Bu növ nüzhet XIV əsrin ortalarında yazılmış, müəlifliyi məlum olmayan «Kunz əl-tihaf» («Töv-hələr xəzinəsi») traktatında əksini tapıb. Əsər hazırda Britaniya Muzeyində qorunur. Nüz-

hətin bu növünü ifaçı hər əlində nazik çubuqları (və ya quş lələklərini) tutub simləri döyəcəklərlə səsləndirirdi. Bu xüsusiyyətinə görə nüzhət santur, cəng, səvəndər kimi alətlərlə qohum sayılır, daha doğrusu onların «əcdadı» sayıla bilər.

S.Urməvi icad etdiyi nüzhət haqda məşhur «Kitab əl-ədvar» əsərində məlumat verir. Bu əsərin əlyazması Oksford Universitetinin (Böyük Britaniya) Bodlean kitabxanasındadır.

S.Urməvinin hazırladığı nüzhət I növ nüzhətdən fərqli olaraq, qanun aləti kimi səsləndirilib. Nüzhətin hər iki növü eyni cür adlanırlar da ölçüsünə, tembrinə, materialına, simlərinin sayına görə bir-birindən kəskin fərqlənib. S.Urməvi nüzhətin gövdəsini sərvə və ya söyüd ağacından hazırlayıb. Alət qanundan iki dəfə böyük, uzunsov və düzbucaqlı şəkildə olub. Onun 34 siminin 11-i qoşa, uzun, 12-si isə tək, qısa imiş.

Nüzhət ərəbcə əylənmə, ürək açmaq deməkdir.

Nüzhətin rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

PANDUR

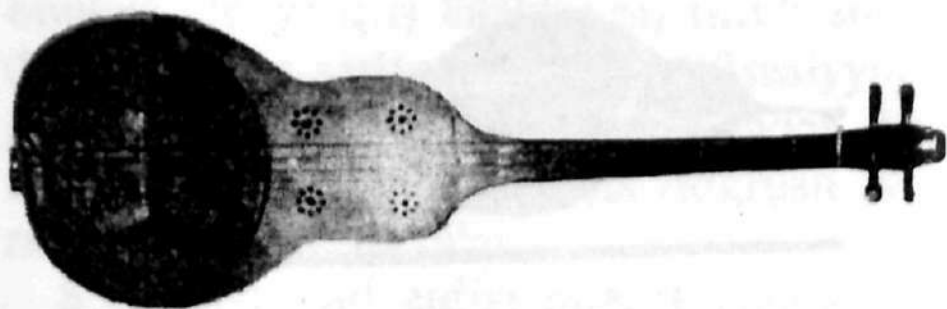

Pandur simli, kamanlı alət olub. Onun haqqında XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda olan alman E.Kempfer məlumat verir. Bəzi türk mənbələrinə görə pandurun hələ 5 min il öncə şumerlər tərəfindən mizrabla çalınan növü yaranıb və o, bütün alətlərin «atası» hesab olunur. Sonralar bu söz Misir yolu ilə yunanlara keçib və pandura şəklinə düşüb. Şumer dilində «pan» kiçik, balaca, «tur»-yay, kaman mənasında işlənib. Deməli, pandur şumercə yayla çalınan kiçik alət deməkdir. Lakin bu söz yunan və polşa dillərində (bandura) fərqli mənalara bildirir.

Panduru bərpa edib peşəkar alət kimi istifadə etmək olar. Hər halda alət bərpa olunarsa, hər bir kamançaçalan onu asanlıqla ifa edə bilər.

Pandurun rəsmi Seyran Bədəloğlu çəkib.

RUD

Rud mizrablı, simli alətdir. Q.Təbrizinin (XI əsr), Ə.Xaqaninin, N.Gəncəvinin (XII əsr), Həbibinin (XVI əsr) şeirlərində ruda rast gəlirik. XI-XVI əsrlərdə ruddan Azərbaycanda geniş istifadə edilib, sonralar tədricən unudulub. Rudun yaranma tarixi haqda təxmini fikirlər söyləmək olar. N.Gəncəvi Əflatunun (Platon) ərganunu ruda istinadən icad etdiyi haqda məlumat verir. Deməli, Əflatunun yaşadığı dövrdə, e.ə. V əsrdə rud aləti mövcud idi.

Rud fars sözüdür, bağırsağ mənasını bildirir və simləri bağırsaqdan hazırlandığından rud adlandırılıb.

Bərpaçı alim M.Kərimov rudu XX əsrin sonlarında bərpa etmişdir. Ondan peşəkar alət kimi istifadə etmək mümkündür. Rudun diapazonu böyük oktavanın mi səsindən II oktavanın si səsinə qədərdir.

RUHƏFZA

Ruhəfza unudulmuş simli, mizrabla çalınan alətdir. Onun adına Ə.Marağalının əsərlərində rast gəlirik.

Ruhəfzanın turuncabənzər çanağı, 6 simi olub. Simlərin 4-ü ipəkdən, 2-si isə metaldan (bürüncdən) hazırlanmış. İpək simlər türk tənburu kimi cüt-cüt köklənirdi. Yəni hər cüt sim unison köklənərək bir səs hökmündə olurdu. Məsələn, I cüt ipək simlər I oktavanın do səsinə, II cüt ipək simlər isə kiçik oktavanın sol səsinə köklənirdi. Digər metal simlər isə «sərbəst» köklənir.

Ruhəfza ruh (ərəb) və əfza (fars) sözlərindən yaranıb, ruh-can, əfza isə artıran mənalarını bildirir. Ruhəfza sözü dilimizə «könül açan», «ruh qaldıran» mənalarında tərcümə olunur.

Ruhəfzanın rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

SAZ

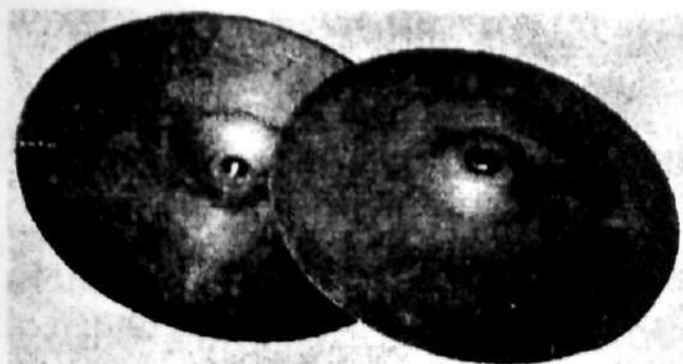
Saz simli, mizrabla (taziyanə) çalınan alətdir. O, qopuzun xələfi sayılır. Qətran Təbrizi (XI əsr), Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi (XII əsr), Əssar Təbrizi, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi (XIV əsr), Cahanşah Həqiqi (XV əsr), Şah İsmayıl Xətai, Fədai Təbrizi, Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Məsihi (XVII əsr) şerlərində sazı təsvir ediblər. Sazın adına «Koroğlu» (X əsr) və «Əhməd Hərami» (XIII əsr) dastanlarında da rast gəlirik. Sazdan qədimdə yalnız aşıqlar istifadə edirdilərsə, müasir dövrdə bu alətdən müxtəlif orkestr və ansamblarda peşəkar alət kimi istifadə olunur. Son illər saz ali təhsil ocaqlarında, musiqi texnikumlarında tədris edilir.

Saz sözü qədim türkcədə qarğı, qamış mənalarını bildirir. Sırr deyil ki, ilk tərənə çalınması mümkün olan alətlər qarğıdan, qamışdan hazırlanan nəfəs alətləri olub və bunlar saz və ya ağız qopuzu adlanıb. Sonralar müxtəlif üsulla səsləndirilən zərb, yaylı (kamanlı), mizrablı, ümumiyyətlə bütün simli alətlər də saz adlandırılıb. Bu günə qədər dilimizdə istifadə edilən «telli saz» deyimi də o dövrlərdən yadigar qalıb. Müasir dövrdə hər kəs bilir ki, sazın simi olmalıdır. Lakin eramızdan əvvəl digər alətlərə də saz deyildiyindən, telli saz dedikdə simli, mizrabla çalınan hər hansı alət, həmçinin bu gün aşıqlarımızın istifadə etdiyi saz nəzərdə tutulurdu.

Sazlar aşiq havalarına uyğun kökləndiyindən diapazonları tez-tez dəyişir.

Sazlar ölçüsünə və istifadə qaydalarına görə müxtəlif növlərə ayrılır: ana saz, orkestr sazı, baş tavar saz, cürə saz, orta saz, tavar saz və sair.

SİNC (ZİL, BARMAQ ZİLİ, ƏL ZİLİ, ZİLPARƏ)

Sinc

Barmaq zili

Sinc özüsəslənən (idiofonlu) zərb alətidir. Onun adına N.Gəncəvinin (XII əsr) şerlərində rast gəlirik. 1474-1478-ci illərdə Venetsiyanın elçisi İosafat

Barbara Təbrizdə Uzun Həsənin sarayında zəng, çəng, ud, kamança, ney və sinc alətlərindən istifadə olunduğunu qeyd edirdi.

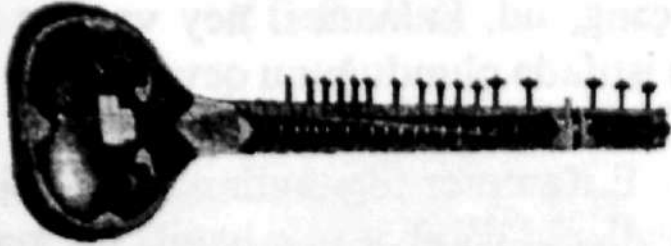
XVII əsrin sonunda Azərbaycanda olmuş alman E.Kempfer də xatirələrində bir sıra çalğı alətlərilə bərabər sinc haqda da məlumat verir. Ondən əsasən hərbi yürüslərdə gur səslə nəfəs alətlərini müşayiət edərkən istifadə olunurdu.

Eramızdan əvvəl yaranan sinc ölçülərinə görə 3 cür olur: böyük, orta, kiçik. Alət eyni ölçülü, boşqab formalı iki mis sinidən ibarətdir. İfaçı bu siniləri bir-birinə vurmaqla sinci səsləndirir. Bəzən tək sincdən də istifadə olunur. İfaçı bir əlində tək sinini (metal diski) tutur, digər əlindəki çubuqla sinini döyəcəyir.

Sinc adını məişətdə istifadə edilən, misdən hazırlanan dairəvi formalı dayaz qab olan sinidən götürüb. Sincə bəzən zil də deyirlər. Onun 2 növü var: barmaq və əl zili.

Barmaq zilindən rəqqasələr istifadə edir. Əl zili isə hərbdə istifadə edilən iri ölçülü sinclərdir. Barmaq zilinə bəzən zilparə də deyirlər.

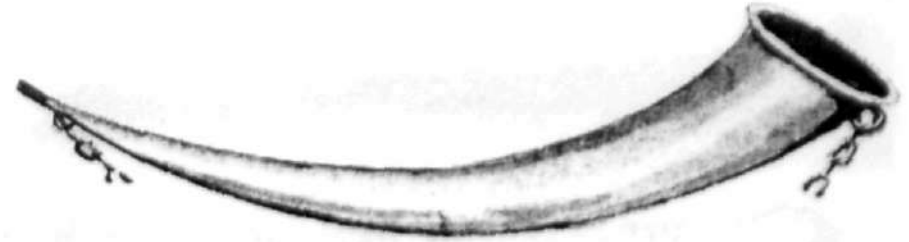
SİTAR

Sitar mizrabla çalınan simli alətdir. Bu alət Hindistan, Pakistan və Əfqanıstanda daha çox inkişaf etdirilib. Sitarın orta əsrlərdə Azərbaycanda da istifadə olunduğu güman edilir. Sonralar unudulmuş sitar ötən əsrin sonlarında yenidən bir sıra ifaçılar tərəfindən istifadə edilib. 1980-ci ildə özbək müğənnisi İlyas Malayev bu sətirlərin müəllifinə sitar alətini bağışlayıb və alət onun şəxsi kolleksiyasında qorunur.

Sitar əfqan (fars) mənşəli sözdür: si-otuz, tar isə sim, tel deməkdir. Əvvəllər alət 30 simli olduğundan sitar adlanıb. Sonralar simlərin sayı çox olduğundan ifaçılıqda bir sıra problemlər yaranıb. Bu səbəbdən bəzi lazımsız simlər aradan götürüldü və onların sayı 18-ə endirilib. Lakin alətin adı sitar (otuz simli) olaraq qalıb. Sitarın diapazonu köklənməsindən asılı olaraq dəyişir.

SUR

Sur unudulmuş nəfəs alətidir. Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), İ.Nəsimi (XIV əsr), C.Həqiqi (XV əsr), M.Füzuli (XVI əsr), Məsihi (XVII əsr) şerlərində suru təsvir ediblər.

Sur buynuz formalı olub, müştüklə səsləndirilib. Alətin borusu üzərində çalğı dəlikləri olmadığından, ardıcıl səsdüzümü yoxdur. Bu baxımdan sur qeyri-peşəkar alətdir. Lakin borusu üzərinə ventil sistemi tətbiq etməklə, onu peşəkar alətə çevirmək olar.

Sur da eramızdan əvvəl yaranıb. Lakin VII əsrdə İslam dini ilə əlaqədar sur mifikləşib, onun haqqında bir sıra əfsanələr yaranıb. Sur ərəbcə buynuzdan hazırlanan ziyafət borusu, şeypuru deməkdir. Farslar isə sur sözündən ziyafət, qonaqlıq, büsat və s. mənalarda istifadə edirlər.

Surun rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

SURNAY

Surnay zurna mənşəli qədim nəfəs alətidir. Lakin uzunluğuna görə zurnadan böyükdür, bu səbəbdən alət zurnaya nisbətən bəm səslənir. Türk mənbələrinə istinadən zurna tipli alətlər 3 min illik tarixə malikdir. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında (VII əsr) və eləcə də Ə.Fərabinin (IX əsr) əsərlərində surnay sözü ilə rastlaşırıq. Bəzən bu mənbələrdə surnay sözünün elə zurna olduğu bildirilir. İskəndər Münşi (XVI əsr) dövrünün ən məşhur surnayçıları Ustad Əsəd Surnayi və Ustad Şah Məhəməd Surnayinin olduğunu qeyd edirdi.

Surnayın sözaçımı sur - ziyafət, büsat; ney isə nəfəs aləti mənasını bildirir. Deməli, surnay – ziyafətdə çalınan nəfəs aləti deməkdir.

Surnayın diapazonu özbək mənbələrinə görə I oktavanın re səsindən III oktavanın re səsinə qədərdir. Lakin II oktavanın si səsinə qədər işlək səslərdir.

SÜMSÜ (SİPSİ)

Sümsü qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Türklər (Anadolu) onu sipsi adlandırır.

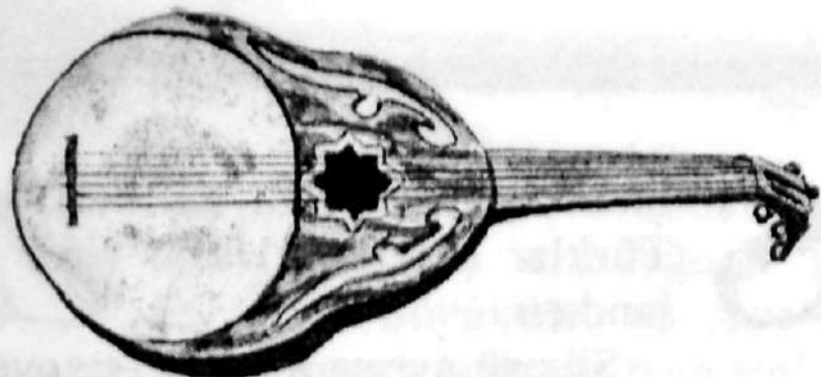
Sümsü ayrıca ağızlığı (səsoyadıcısı) olan ilk çalğı alətimizdir. Bu səbəbdən ağızlığı olan – bülban, balaban, zurna və s. kimi alətlərin yaranması və inkişafında sümsünün böyük rolu olub.

Sümsüdən 4-5 min il bundan əvvəl istifadə edilib. Bu alətin ilk yaradıcıları çobanlar hesab olunur.

Sümsü sözünün «sümürmək» felindən yarandığı ehtimal olunur. Yəni alətin qamışdan olan səsoyadıcısı üzərində «П» şəkilli hissə açılır. İfaçı bu hissəni ağız boşluğuna salır və onu sümürüb, nəfəsini səsoyadıcıya ötürür. Görünür, bu səbəbdən alət sümsü adlanıb.

Sümsünün borusu üzərində 6 çalğı dəliyi vardır. Onun diapazonu kiçikdir: I oktavanın do səsindən II oktavanın do səsinə qədər.

ŞAHRUD (ŞƏHRUD)

Şahrud mizrabla çalınan simli alətdir. Ə.Fərabî (IX əsr) onun fərqli növünü təqdim edir. Ə.Marağalı (XIV əsr) isə tamam başqa formalı şahrudu IX əsrdə Səmərqəndli İbn Əxvəsin icad etdiyini yazır. O, şahrudun uddan 2 dəfə böyük, 5 cüt (10 dənə) simi olduğunu və uddan bir oktava bəm səsləndiyini qeyd edir. Fikrimizcə, şahrud alətinin böyük, bəm (bas) formasıdır. Alətin sözaçımı da bu fikirləri təsdiqləyir. Şahrudun şah növü, ən irisi deməkdir.

Şahrud IX əsrdə icad edilsə də, sonralar unudulub, XIV əsrdə Ə.Marağalı tərəfindən bərpa edilib. Təəssüf ki, bundan sonra şahrud yenidən unudulub və dövrümüzə gəlib çatmayıb.

Ə.Marağalının bərpa etdiyi şahrudun rəsmi-ni Seyran Bədəloğlu çəkib.

ŞAXNƏFİR

Şaxnəfir unudulmuş, qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Cənubi Azərbaycanın Cığamış şəhərində (indiki İran ərazisi) tapılan saxsı qabın üzərində şaxnəfirəbənzər çalğı alətinin rəsmi çəkilib. Mənbələrdə bu alət qara zurna, mizmar və ya buğ kimi təqdim edilsə də, daha çox şaxnəfirə bənzəyir. Lakin o dövrlərdə bu alət şaxnəfir deyil, başqa cür adlanıb. Maddi tapıntının (saxsı qabın) 8 min illik tarixi və şaxnəfirin ərəb-fars mənşəli söz olduğundan bu qənaətə gəlirik. Yəni 8 min il öncə Azərbaycan ərazisində farslar və ya ərəblər məskunlaşmayıblar.

Alman səyyahı E.Kempfer xatirələrində XVII əsrdə Azərbaycanda şaxnəfir alətilə rast-

laşdığını qeyd edir və alətin şəklini təqdim edir.

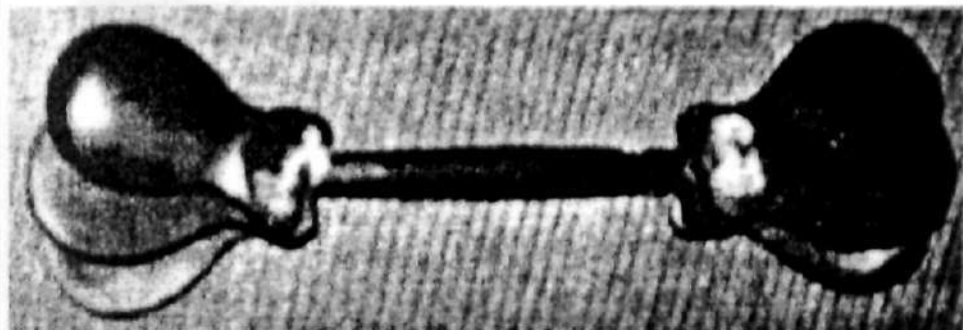
Şaxnəfirin səsoyadıcısı zurnada olduğu kimidir. Bu səbəbdən onu zurnanın «əcdadı» hesab etmək olar. Lakin zurnadan fərqli olaraq borusu üzərində çalğı dəlikləri olmadığından şaxnəfirdə ardıcıl səsdüzümü yoxdur. Şaxnəfirin borusu üzərində çalğı dəlikləri açmaqla, ondan peşəkar alət kimi istifadə etmək olar. Buynuz şəkilli şaxnəfirin borusunun aşağı hissəsi «qıf» kimi genişlənir. Bu «qıf»in diametri böyüdükcə alətin səsi hava molekullarını daha fəal hərəkətə gətirir və səsinə uzaq məsafələrə yayır.

Şaxnəfir sözündə «şax» fars sözü olub, buynuz mənasını bildirir, «nəfir» isə ərəbcədən dilimizdə car çəkmək, xəbər yaymaq kimi tərcümə olunur. Deməli, şaxnəfir sözü buynuz formalı car çəkən alət mənasını bildirir.

Şaxnəfiri ilk dövrlər qaramal buynuzundan hazırlayırdılar. Lakin insan zəkası mis ilə qalayın süni ərintisindən yüksək keyfiyyətli yeni növ metal – tunc icad etdikdən sonra şaxnəfiri tuncdan da hazırlayıblar.

Alətin rəsmi Seyran Bədəloğlu çəkib.

ŞAXŞAX

Şaxşax özüsəslənən (idiofonlu) zərb alətidir. Onun adına Kişvəri Nemətulla Dilməqaninin (XVI əsrin əvvəli) şerlərində rast gəlirik.

Alət ağacdan hazırlanan çubuq dəstəkdən və onun uclarına bağlanan kasacıqlardan ibarətdir. Bu kasacıqlar da ağacdan hazırlanır, dəstəyin hər ucuna 3 belə kasacıq bağlanır. İfaçı dəstəyi ovucunda tutaraq, mahnı və ya rəqslərin ritminə uyğun silkələyərək şaxşaxı səsləndirir.

Alətə adı onun çıxardığı səsə görə şaxşax qoyulub. Yəni alət səslənərkən ətrafa cingiltili səslər yayılır, sanki onda «şaqqaşaq», «şaxşax» və s. kimi səslər alınır.

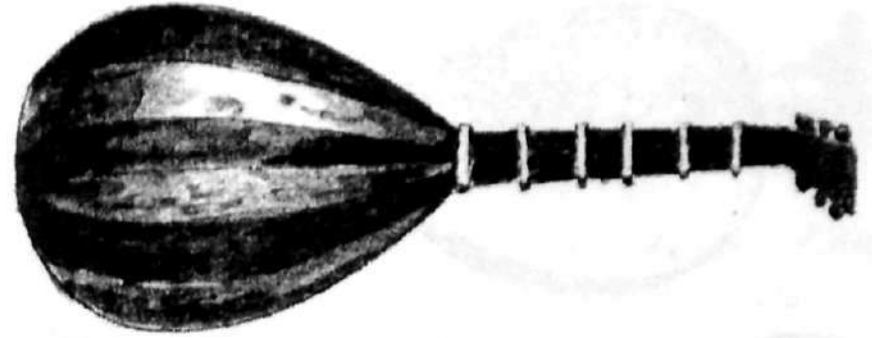
ŞAPIR (ŞOPUR, ŞAPBİR-BALABAN)

Şapır qeyri-peşəkar, az istifadə edilən nəfəs alətidir. Bu alətin tulum qədər yaşı var. Yəni təxminən 2500 il bundan əvvəl (tulum bu illərdə yaranıb) şapırabənzər alət olub. Çünki şapır tulumda istifadə edilən, bəzən tulum zurnası adlanan hissənin eynidir. Tulum zurnasını ifaçı ayrıca, tuluğa bağlamadan səsləndirə bilir. Belə halda tulum zurnası həm zahirən, həm də səsinin tembrinə görə eynilə şapıra bənzəyir. Lakin tulum zurnasından fərqli olaraq şapırın 8 çalğı dəliyi vardır: 7-si borunun üst tərəfində, 1-i isə arxada yerləşir. Deməli, şapır tulumla nisbətən daha mükəmməl alət sayılır. Şapırın səsoyadıcısı sümsüdə olduğu kimidir. Yəni şapırın da səsoyadıcısını çalğı vəziyyətinə gətirməkdən ötrü ifadan qabaq onu nəfəslə açırlar.

Şapır bəzən şopur və ya şapbır-balaban da adlanır. Şapır ifadəsi heyvandarlıqla bağlı yaranıb, yəni marçamarç, əmmək mənalarını bildirir.

ŞEŞXANA

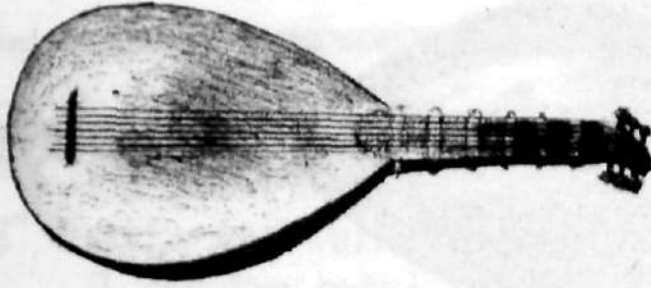

Şeşxana mizrabla çalınan, unudulmuş simli alətdir. Onu XVII əsrin məşhur müğənnisi azərbaycanlı Rzaəddin Şirvani icad edib. Bu barədə 1640-44, 1646-48, 1655-56-cı illərdə Azərbaycanda olmuş türkiyəli səyyah E.Çələbi məlumat verir.

Udabənzər şeşxananın çanağı üzərinə naqqa balığının dərisi çəkilirdi. Çanağın altı parçadan, dilimdən ibarət olduğuna görə aləti şeşxana adlandıırıblar. Şeşxana sözü iki fars kəlməsindən əmələ gəlib: «şeş»-altı; «xana»-guşə, yer, ev mənalarını bildirir. Başqa ehtimala görə alət 6 simli və 6 pərdəli olduğuna görə şeşxana adlanıb. Yəni şeşxananın həm kəlləsində (tac hissəsində aşixlərin sayı), həm qolunda (pərdələrin sayı), həm də çanağında (dilimlərin sayı) 6 rəqəmi özünü göstərir.

Şeşxananın rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

ŞEŞTAY

Şeştay unudulmuş simli, mizrablı alətdir, adına XIII əsrdə yazılmış «Dastani Əhməd Hərami»də, Ə.Marağalının (XIV əsr) elmi əsərlərində, Həbibinin (XV əsr) şerlərində rast gəlirik. Ə.Marağalı 3 cür şeştay haqda məlumat verir. I-II növ şeştaylar qolunun ölçüsünə görə fərqləniblər. III növ şeştayın isə gövdəsi üzərində 15 cüt sim olub və əsasən Anadoluda istifadə edilib. Şeştayların bütün növlərinin udabənzər çanağı, 6 simi olub. Bu simlər cüt köklənib. Alətin kəlləsində 6 aşx yerləşdirilib. Çanağın üzərinə ağacdan nazik üzlük vurulurdu. Fikrimizcə, III növ şeştay daha maraqlı alət olub, 15 cüt aşx isə sitar alətində olduğu kimi qolda yerləşdirilib, yəni qol boyu aşxlar düzülüb.

Şeştay sözündə şeş – altı, tay isə bir neçə hissə, ümumi halda altı hissəli alət mənasını verir.

Şeştayın rəsmini Seyran Bədəloğlu çəkib.

ŞEYPUR

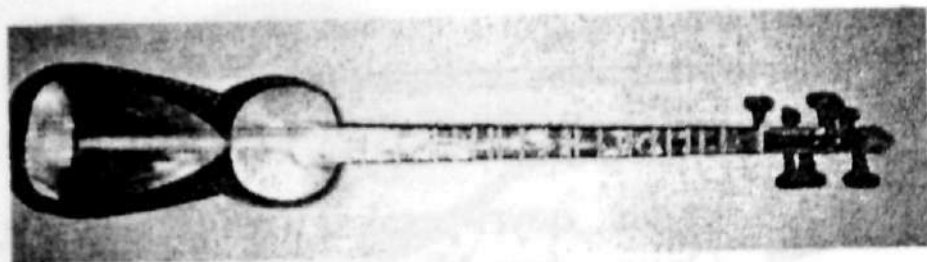
Şeypur qeyri-peşəkar nəfəs alətidir. Onun adına Nizami Gəncəvinin (XII əsr), Fədai Təbrizinin (XVI əsr) şerlərində rast gəlirik. Şeypur e.ə. yaranıb.

Maraqlıdır ki, şeypuru bütün dövrlərdə misdən hazırlayıblar. Onda ardıcıl səsdüzümü olmadığından, konkret musiqilər ifa etmək mümkün deyil. Şeypur borusu üzərində çalğı dəlikləri olmayan yeganə alətdir ki, dövrümüzə qədər gəlib çıxıb. Ondan hərbdə, ovçuluqda daha çox istifadə edilirdi. Bəzən isə müxtəlif tədbirlərin başladığını bildirmək üçün şeypurdan car çəkən, signal aləti kimi istifadə olunurdu. Elə şeypurun sözaçımı da bu fikirləri təsdiqləyir: şeypur ərəbcə signal (fanfara) deməkdir.

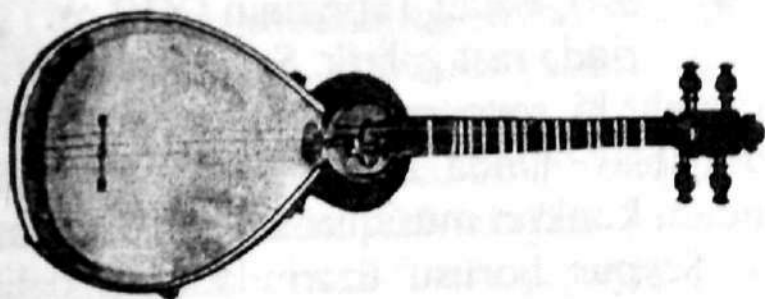
Şeypurda dodağın vəziyyətini dəyişməklə 3-4 müxtəlif ardıcıl olmayan səslər ifa edilir. Barmaqlar yalnız alətin gövdəsini saxlamaq üçün gərək olur.

Şeypurun rəsmini Seyran Bədəloğlu çəkib.

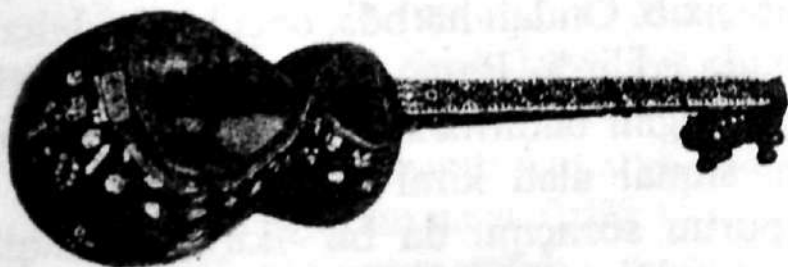
TAR (VƏTƏR), BƏM TAR

Tar

Bəm tar

Qədim tar

Tar mizrabla çalınan simli, peşəkar alətdir. Onu X əsrdə Türkünstan türklərindən olan Tərxanın oğlu Məhəmməd Cərcə şəhərinin Fərab

kəndində icad edib. Tarın ilkin forması 5 simli, sadə olub. Sadıqcan 1870-1875-ci illərdə tar üzərində bir sıra uğurlu islahatlar aparıb, ona daha 6 sim əlavə edib. Tarın adına Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Təbrizi (XIV əsr), Kişvəri, M.Füzuli (XVI əsr), Qövsü Təbrizi (XVII əsr) kimi klassiklərin şerlərində rast gəlirik.

Tar farsca tel, sim deməkdir. Bəzi mənbələrə görə tara qədimdə vətər də deyiblər. Vətər isə dairənin hər hansı iki nöqtəsini birləşdirən düz xəttə deyilir.

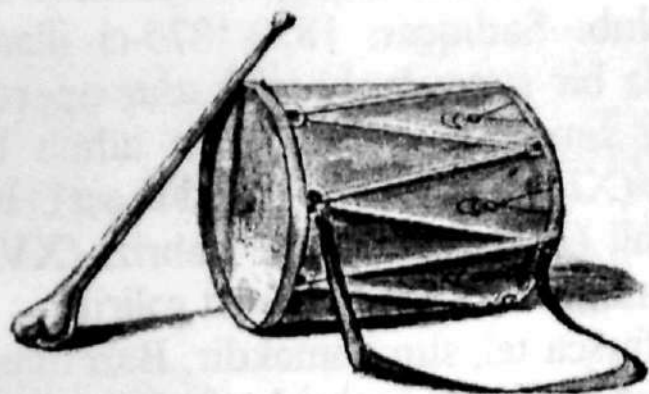
Tarın diapazonu kiçik oktavanın do səsinə II oktavanın sol səsinə qədərdir. Alət transpozisiyalıdır, əsasən in H, yəni si köklənir, notları metso-soprano açarında yazılır.

1931-ci ildə Ü.Hacıbəyli tərəfindən yaradılan Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrində tarlardan bu günə kimi aparıcı alət kimi istifadə edilir.

Tar həm uşaq musiqi məktəblərində, həm musiqi texnikumlarında, həm də ali təhsil ocaqlarında tədris olunur.

XX əsrin 60-cı illərində həvəskar tarzən Vərid Fərzəlibəyov tarın bəm (bas) formasını icad edib. Sonralar Q.Qasımlı və B.Balabəyov da daha 2 növ fərqli bəm tar hazırlayıblar.

TƏBİL

Təbil zərb alətidir, eramızdan əvvəl yaranıb. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), Ə.Təbrizi, Yusif Məddah (XIV əsr) Fədai, M.Füzuli (XVI əsr), Məsihi (XVII əsr) kimi klassiklərin şerlərində təbilin adına rast gəlirik.

Təbil və kus qohum alətlərdir. Təbildən döyüş meydanlarında hərbi alət kimi istifadə olunub.

Təbil ərəb sözüdür, vurmaq, zərbə mənalarını bildirir.

Orta əsrlərdə növündən asılı olmayaraq bütün zərb alətlərinə təbil deyilirdi.

Güclü səslə təbilin dəriləri qurd gönündən hazırlanırdı və çubuqlarla səsləndirilirdi.

Təbilin rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

TƏBİLBAZ (TƏBLƏKBAZ, DAVULUMBAZ)

Təbilbaz

Davulumbaz

Təbilbaz qeyri-peşəkar zərb aləti olub. Təbilbazdan Azərbaycanda XVI-XIX əsrlərdə ovçuluqda daha geniş istifadə edilib. Alət müasir zərbin kiçik formasında olub. Ovçular təbilbazı atın yəhərinə bağlayır, öyrədilmiş ev quşlarını yanlarına çağırmaqdan ötrü aləti səsləndirirdilər. Ov quşları təbilbazın səsinə görə sahiblərinin yerini təyin edir və şikarları ilə bərabər ora uçurdular.

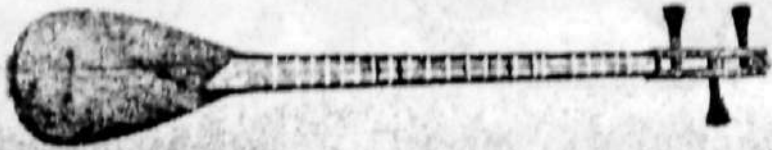
Orta əsrlərdə təbilbazı bəzən davulumbaz və ya təbləkbaz da adlandırıblar. Burada təbil (ərəb), davul (türk) sözləri zərb aləti kimi, baz (fars sözü) isə bir şeyin həvəskarı, xiridarı mənasında işlədilib.

Təbilbazın rəsmi Seyran Bədəloğlunundur.

TƏNBUR VƏ ONUN NÖVLƏRİ

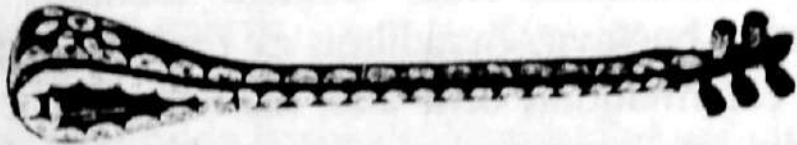
Dütar

Setar

Çahartar

Pəncitar

Şeştar

Sənc

Şirvan tənburu

Balakən tənburu (Dambur)

Tənbur həm dırnaqla, həm də naxunək adlanan mizrabla çalınan simli alətdir. Bəzi mənbələrə görə onu yunan filosofu Fisağors (Pifaqor) e.ə. VI əsrdə icad edib. Lakin Azərbaycan ərazisində həmin dövrə (8 min illik tarixə) aid edilən maddi tapıntının (saxsı qabın) üzərində həkk olunmuş çalğı alətinin tənburə bənzədiyini iddia edənlər də var. Deməli, tənbur ən azı 8 min illik tarixə malikdir. Tənburun sonralar simlərinin sayına

görə müxtəlif – dütar, setar, çahartar, pənc-
ctar, şeştar və sənc növləri yaranıb. Həmçi-
nin tənburun müxtəlif xalq və ərazi adları
ilə bağlı da bir sıra növləri yaranıb: Xora-
san tənburu, Bağdad tənburu, Şirvan tən-
buru, Balakən tənburu (dambur), tənburü
türki belə alətlərdəndir.

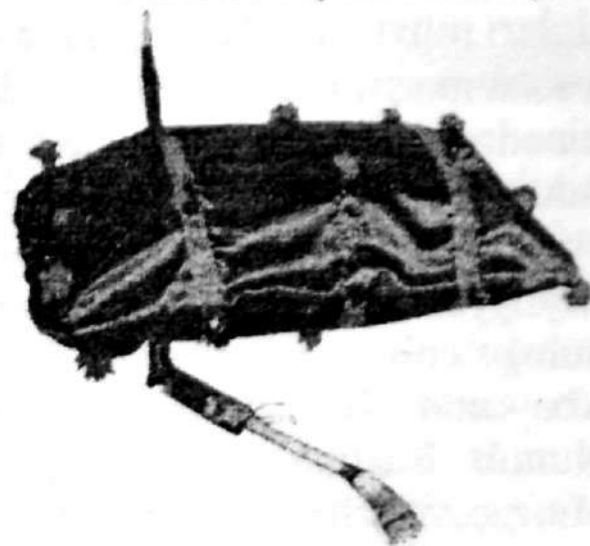
Tənburdan müxtəlif xalqlar istifadə et-
diyindən sözaçımı müxtəlif cür izah edilir.
Türk mənbələrinə görə tənbur sözü tamur
kəlməsindən yaranıb. Tamur qədim türkcə-
də damar mənasında işlədilib. Tənburun
simpləri qədimdə damardan hazırlandığın-
dan belə adlanıb.

Xalq qəhrəmanı Babək (IX əsr) dövrü-
nün məşhur tənburçalanı olub.

Qətran Təbrizinin (XI əsr), «Əhməd Hə-
rami» dastanında (XIII əsr), İ.Nəsiminin
(XIV əsr), M.Füzulinin (XVI əsr), İskəndər
Münşinin, Məsihinin (XVII əsr) əsərlərində
tənburun adına rast gəlirik.

Pəncctar, şeştar və səncin miniatür formaları İl-
qar Dağlıya məxsusdur və şəkilləri təqdim edilir.

TULUM (XİK NEY)

Tulum aerofonlu (yəni havanın hə-
rəkəti ilə səs verən), körüklü, qeyri-
peşəkar nəfəs alətidir. Onun adına
Ə.Marağalının (XIV əsr) əsərlərin-
də rast gəlirik.

Ə.Marağalı əsəri farsca yaz-
dığından onu «xik ney», yəni tulum neyi adlan-
dırır. Bəzən bu alətə tulum zurnası da deyirlər.
Sümsü, tütək kimi tulum alətini də çobanlar
icad edib. Bəzi mənbələrə görə ərgən aləti tu-
luma, tulum isə zurnaya istinadən hazırlanıb.
Zurnanın 3 min illik tarixi olduğunu, ərgənin
isə 2300 il bundan əvvəl icad edildiyini nəzərə
alsaq, tulumun təxminən 2500 yaşı olması
qənaətinə gəlirik.

Tulumabənzər alətlərdən dünyanın bir sıra qədim xalqları müxtəlif adlarla istifadə edirlər.

Tulum sözü məişətdə qab kimi istifadə olunan tuluğa istinadən yaranıb, bəzən alətə tuluq da deyilir. Tuluq qədimdə bir növ soyuducu rolunu oynayıb, belə qablarda ağartı məhsullarını uzun müddət keyfiyyətli saxlamaq mümkündür. Məişət qabı tuluğu çobanlar icad edib. Belə qablardan Azərbaycanda lap qədim dövrlərdə geniş istifadə olunub. Bu fikirləri arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevir şəhəri yaxınlığında tapılan və III əsrə aid edilən tuluq təsdiq edir.

Tulumun gövdəsi çəpiş, keçi və ya qoyun dərisindən hazırlanan tuluqdan ibarətdir. Alətin qarğıdan hazırlanmış səsoyadıcısı sümsü və bülban alətlərində olduğu kimidir. Səsoyadıcı metodik borunun baş tərəfinə taxılır. İfaçı körüyü qoltuğunda saxlayıb sıxaraq, hava axınını metodik boruya istiqamətləndirir. Bu zaman hava axını səsoyadıcını (dili) titrədərək səslənmə yaradır. Metodik borunun üzərində 5-7 sayda çalğı dəlikləri olur.

Tulumda da zurna alətində olduğu kimi piano (incə, zərif) çalmaq mümkün deyil.

Tulumun bir oktava diapazonu var.

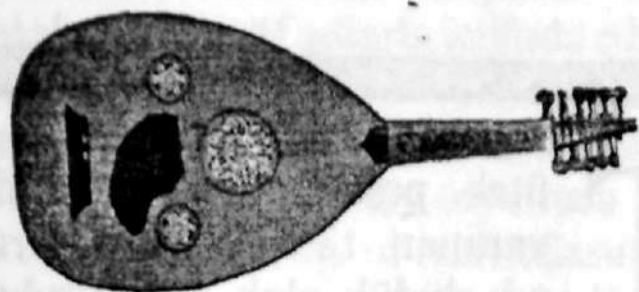
TÜTƏK (DÜDÜK)

Tütək peşəkar nəfəs alətidir. E.ə. yaranan tütəyin ilkin formasının adı düdük olub. Onun adına «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında rast gəlirik. Düdük ilk fitli səsoyadıcısı olan alətimizdir. Belə alətlərin borusu üzərində çalğı dəlikləri olmayıb, onda yalnız yalançı səslər çıxarılıb, ovçuluqda istifadə edilib. Düdüyün borusu üzərində bir neçə çalğı dəliyi açıldıqdan sonra onda müəyyən musiqilər ifa etmək mümkün olub. Alət bir müddət düdək, daha sonralar tütək adlanıb. Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr) şerlərində tütəyi vəsf ediblər.

Tütək 1938-ci ildə xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib, böyük və kiçik (pikolo) tütəklərdən istifadə edilir. Əsasən qamışdan hazırlanan tütəyin borusu üzərində 7 çalğı dəliyi, arxada bir dəlik açılır. Alət transpozisiyalıdır, in H (si) köklənir. Tütəyin notları kaman açarında yazılır, diapazonu kiçik oktavanın si səsinə III oktavanın re səsinə qədərdir.

UD VƏ ONUN NÖVLƏRİ

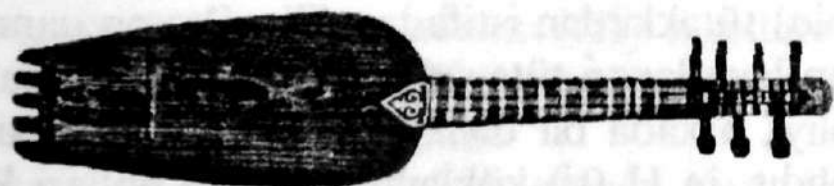
Ud

Cürəud

Sinəud

Vələud

Ud mizrabla çalınan simli, peşəkar alətdir. Onu guya (Daş dövrünün Paleolit mərhələsində) Adəm peyğəmbərin nəvəsi Lameş (Qabilin oğlu) icad edib. Başqa bir rəvayətə görə udun qədim növü bərbəti yunan filosofu Fisağors (Pifaqor) e.ə. VI əsrdə icad edib. Udun ilk dəfə elmi əsaslar üzrə şərh və təsvirini əslən Xorasan türkü Ə.Fərəbi (IX əsr) vermişdir.

Ə.Marağalı (XIV əsr) udun növləri udi qədim və udi kamil haqda geniş məlumat verir. Udi qədimin qoluna bağırsaqdan pərdələr bağlanırdı. X əsrin sonlarında bu pərdələr ləğv edildi, bu günki hala salındı. Belə udlar udi kamil adlanır. Udun mizrabı qədimdə qartal lələyindən hazırlanırdı. Müasir dövrdə isə udun mizrabı yumşaq plastik maddədən düzəldilir.

Udun adına Qətran Təbrizi (XI əsr), Ə.Xaqani, N.Gəncəvi (XII əsr), Əhvədi Marağalı, Ə.Təbrizi, Q.Bürhanəddin (XIV əsr), İ.Nəsimi, C.Həqiqi, Kişvəri (XV əsr), Fədəi Təbrizi, İskəndər Münşi, M.Füzuli (XVI əsr), Məsihi (XVII əsr) kimi klassiklərin əsərlərində rast gəlirik.

Əbdülqadir Marağalı (XIV əsr) dövrünün ən məşhur udçalanı Həbib Udi olmuşdur.

XVI əsr Təbriz rəsm ustaları Nizaməddin Sultan Məhəmməd, Mirzə Əli Təbrizi, Mir Seyid Əli miniatür rəsmlərində udu təsvir ediblər.

1913-cü ildə Məşədi Cəmil Əmirov Türkiyədə təhsilini başa vurub Azərbaycana gəldikdə özü ilə mükəmməl çaldığı ud alətini də gətirib.

Udun diapazonu böyük oktavanın Iya sə-sindən I oktavanın Iya səsinə qədərdir. Ud 1974-cü ildə xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilib.

Ud ərəb sözü olub, yandırıldıqda ətrafa xoş qoxu yayan ağac növü deməkdir. Görünür, alətin çanağı bu ağacdən hazırlandığından onu ud adlandıırıblar.

Qərbdə, Avropada bir sıra alətlər uda istinadən yaradılıb və bu alətlərin adında «ud» sözü əksini tapıb. Bunlardan rusların lyutniya, almanların leot, italyanların lyuto, ispanların laud və s. alətləri misal çəkə bilərik.

Son illər Q.Qasımlı uda istinadən onun cürəud, vəlud və sinəud növlərini icad edib. Xatırladaq ki, Ə.Marağalı eyni ilə cürəuda-bənzər töhfətülud adlı alət təqdim edir.

YATUĞAN

Yatuğan unudulmuş simli alətdir. Onun adına Ə.Marağalının (XIV əsr) əsərlərində rast gəlirik. Yatüğan Çindən gətirilən alətdir. 17 simi olan yatüğan bir növ qanun kimi səsləndirilirdi. Türkiyəli alim B.Ögel yatüğanın türkdilli xalqlara məxsus alət olduğunu bildirir. Görünür, yatüğan aləti türk dünyasına Çində yaşayan türkdilli uyğurlar vasitəsilə yayılıb. B.Ögel yatüğan alətinin qucaqda çalındığını və yatüğan sözünün uyğunluq mənasını ifadə etdiyini bildirir.

Fikrimizcə, Azərbaycanda mükəmməl qanun alətinin inkişafı ona qohum olan yatüğanı sıradan çıxarıb.

Yatüğanın miniatür forması İlqar Dağlıya məxsusdur. Təəssüf ki, bu alətdə simlərin sayı 17 deyil, azdır.

YEKTAY

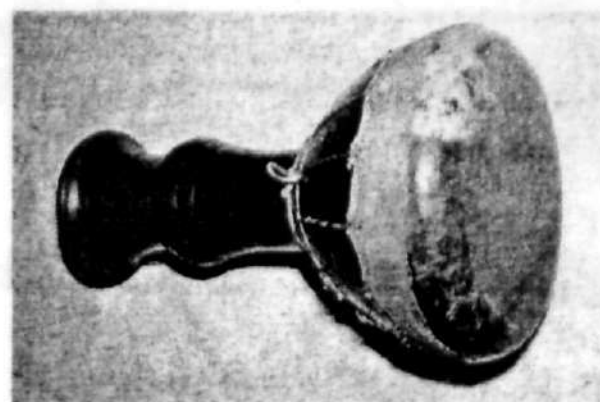

Yektay yayla (kamanla) səsləndirilən, unudulmuş simli alətdir. Onun adına Ə.Marağalının əsərlərində rast gəlirik. XVI əsr Təbriz rəssamı Nizaməddin Sultan Məhəmməd «Meyxanada» adlı miniatür rəsm əsərində yektayabənzər alət təsvir edir. Yektay sözü fars və türk mənşəli söz olsa da, onu ərəblər icad ediblər. Alətin çanağı kərpic formasında dördkünc olub və hər iki üzünə dəri çəkilirdi. Yektayın bir qarış (şəbər) uzunluğunda qolu var idi. Alətə at quyruğunun tükündən dəstə halında bir sim bağlanırdı. Yektayı bütün yaylı (kamanlı) alətlərin «əcdadı» saymaq olar.

Yektay sözünün I hissəsi yek farsca vahid, tək, bir mənalarını bildirir. Sözün II hissəsi tay isə dilimizdə hissə mənasında işlədilir. Yəni yektay dedikdə, tək simli alət başa düşülür.

Yektayın miniatür forması İlqar Dağlınındır.

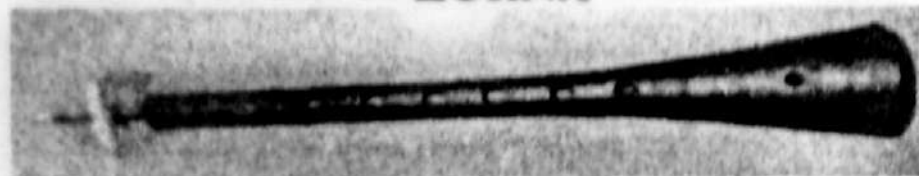
ZƏRB (DARBUKA, KÜP)

Zərb vazabənzər alətdir. Onu qədimdə küp də adlandırıblar. İlk belə alətlər dulusçuluq sənətinin inkişafı ilə əlaqədar bişmiş gildən hazırlanırdı. Dulusçuluq sənəti Azərbaycan ərazisində e.ə. II minilliklərdə yaranmışdır. Sonralar zərbin gövdəsini misdən, bürüncdən və hətta ağacdan hazırlayıblar. N.Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasında «bürünc küp»ün adına rast gəlirik. Orta əsrlərdə zərb alətindən dərvişlər də həvəslə istifadə ediblər. Onlar təsirli alınsın deyə, qəsidələri zərbin müşayiəti ilə oxuyurdular.

Zərb ərəb sözü olub vurma, döymə mənalarını bildirir. Türklər və eləcə də bir sıra Şərqi xalqları zərbi darbuka adlandırırlar.

ZURNA

Zurna

Qaba zurna

Zurna peşəkar nəfəs alətidir. Onun adına «Kitabi Dədə Qorqud» (VII əsr), «Koroğlu» (X əsr) dastanlarında, Ə.Xaqaninin, N.Gəncəvinin (XII əsr), Fədai Təbrizinin (XIV əsr) şerlərində rast gəlirik. Ə.Marağalı (XIV əsr) da əsərlərində zurnanın istifadə qaydaları, quruluşu haqda məlumat verir.

Zurna iki fars – zur və ney sözlərindən yaranıb. Zur-zor, güclü; ney isə burada nəfəs aləti mənasında işlənib. Əslində ney sözü qarğı, qamış deməkdir. Zurna sözü güclü, qüvvətli nəfəs tələb edən alət fikrini ifadə edir. Zurnayabənzər alətlərdən dünyanın müxtəlif xalqları istifadə edirlər. Maraqlıdır ki, bu alətlərin adları da zurna sözünə

bənzəyir. Məsələn, İranda belə alətlər surnay, Çində sona, Hindistanda sanayi, Tunisdə zokra adlanır. Zurnanın qədim adı çığirtma olub. Onun 3-4 min illik tarixi olduğu ehtimal edilir.

Zurnanın borusu üzərində 8 çalğı, arxada isə bir «döş» dəliyi adlanan dəliklər açılır. VIII dəlik son illərdə açılıb, əvvəllər isə üst dəliklərin sayı 7 olub. Ümumiyyətlə, çalğı dəliklərini bəzən sənətkarlar «hava döndərən» də adlandırırlar. Zurna transpozisiyalı, in H (si) köklü alətdir. Onun işlək diapazonu kiçik oktavanın Iya səsindən II oktavanın re səsinə qədərdir. Lakin II oktavanın mi, fa, sol, Iya, si bemol səslərini də çalmaq mümkündür. Alətin notları kaman açarında yazılır.

Zurna solo alət kimi xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə Böyük Vətən müharibəsi illərində Ü.Hacıbəylinin «Cəngi» əsəri ifa olunarkən daxil edilib.

Zurnada piano, yəni zəif, incə çalmaq mümkün deyil. Alət daim forte, qışqırıqlı səslənir.

Zurna ölçülərinə görə müxtəlif cür olur: ayaq cürə zurna, ayaq tavar zurna, baş tavar zurna, cürə zurna, tavar zurna, qaba zurna və s. Qaba zurnanın borusu uzun olduğundan bəm səslənir.

Abbasqulu İsmayıl oğlu Nəcəfzadə

ÇALĞI ALƏTLƏRİMİZ

Redaktor: *Hacı Rafiq Savalan*

Naşir: *Rafiq Babayev*

Korrektor: *Cəfər Nəcəfzadə*

Rəssam: *Seyran Bədəloğlu*

Kompüter: *İradə Əhmədova*

Yığılmağa verilmişdir: 12.12.2003

Çapa imzalanmışdır: 01.02.2004

Tiraj 500; şərti çap vərəqi 16

«Min bir mahnı» MMC

mətbəəsində çap olunmuşdur